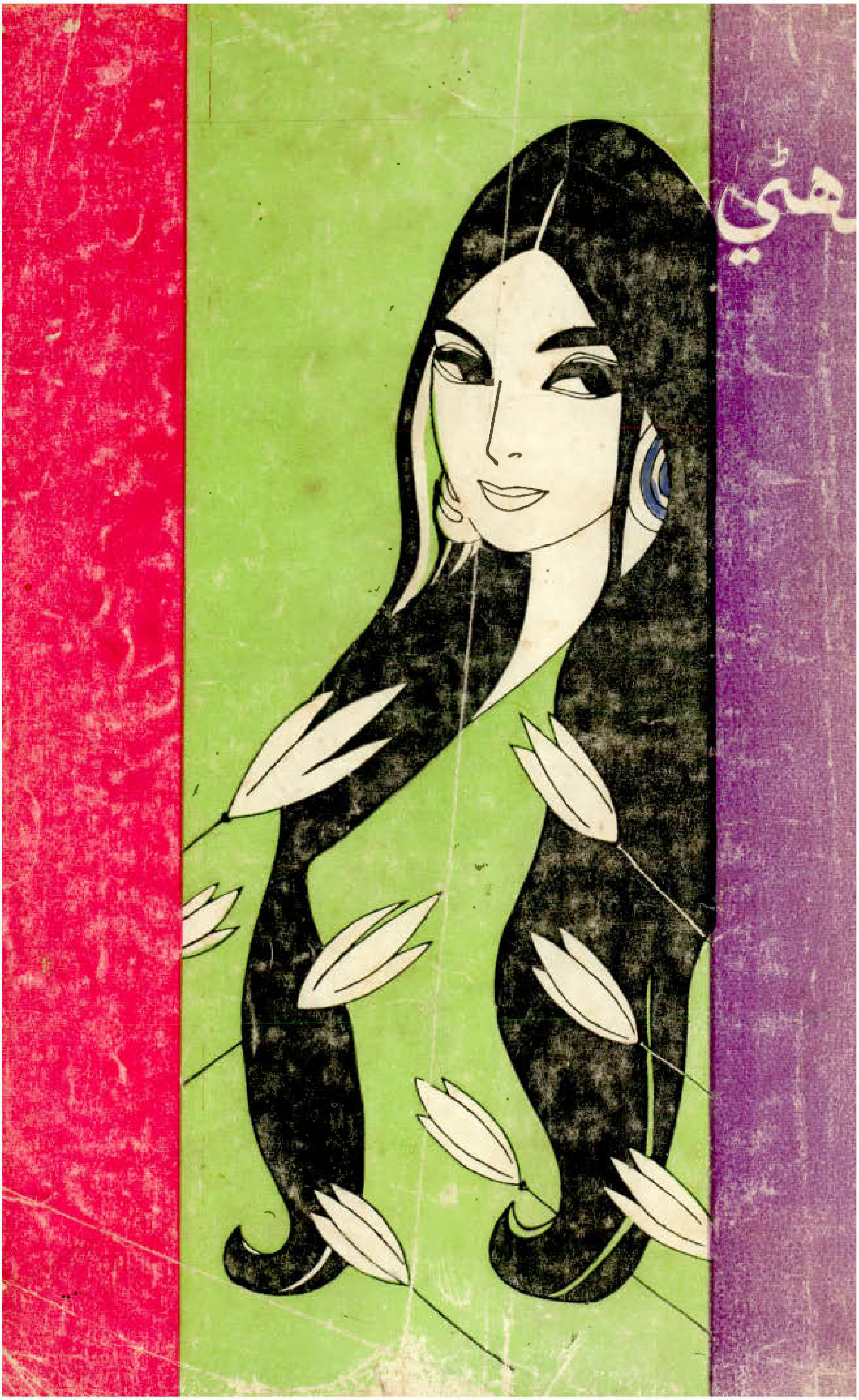
هٽي

ادب، او، جو

سهڻي

(ڪتابي سلسلو)

ڪتاب نمبر ۱۴

شڪست جو آواز

آغا سليم

ترتيب ڏيندڙ

نسيم احمد ڪرل   طارق اشرف

قيمت : هڪ رپيو

سال لاءِ : ڏهه رپيا

اداره ادب، نو
ويسٽ ڪچا F/45-750،
حيدرآباد، سنڌ.

ترتيب

پنهنجي طرفان ... ادارو

ڪهاڻيون ۷
۱- شڪست جو آواز — آغا سليم ۲۵
۲- محبت جي راهه تي — ع - ق - شيخ ۴۲
۳- ميريءَ چادر وارو ڇوڪرو — پکوان تلواڻي ۴۸
۴- اجنبي ۽ آءٌ — قاضي سليم ۵۹
۵- زندگي — قاضي سليم

شعر ۶۴
۱- نظم — اياز همايوني ۶۶
۲- نظم — اياز قادري ۶۷
۳- قطعا — ڊاڪٽر لڪميچند 'پريم' ۶۸
۴- آزاد نظم — گوورڌن ڀارتي ۷۰
۵- غزل — سيف بنوي ۷۴
حسين بخش خادم

هڪڙو شاعر ۱- تعارف، گيت، غزل، قطعا، — پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۷۷
سنڌي نثر جو ابتدائي دؤر ۸۸
مضمون — (ڪهاڻي) — حشو ڪيولراماڻي
آڳاٺو ادب ۱- نظم — هزهائينس مير علي نواز خان ۹۱
۲- هي به آ، هو به آ، (شعر) — بيدل فقير ۹۲
۳- انالڪو عشق، دوها (شعر) ۹۴
پڙهندڙن وٽان
تنقيد ۽ راءِ — پڙهندڙن جا خط

(سڀ حق ۽ واسطا محفوظ)

سول ايجنٽ: ادبيات، ۵- سول اسپتال روڊ، حيدرآباد، سنڌ.
ڪواج پبليڪيشن، ۴- گريٽ ويسٽرن بلڊنگ، اپالو اسٽريٽ
پارٽ ۲: بمبئي نمبر ۱، پارٽ.

ڇپائيندڙ: اداره ادب، لو، ڇپيندڙ: پاپولر پرنٽنگ پريس، گاڏي کاتو،
حيدرآباد سنڌ. ٽائيٽل: الجم پرنٽنگ پريس، چوڪي ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ.
۷/۱۹۶۷ع

تعداد ۲ هزار

پڙهندڙن طرفان...

سهڻي ڪتابي سلسلي جو هيءُ چوڏهون ڪتاب آهي. انهي سلسلي ڪي ڪيڻ سان اسانجو مقصد فقط اهو آهي ته سنڌي ٻولي ۽ ادب کي بچائڻ ۽ وڌائڻ. اسين الهيءَ جا قائل آهيون ۽ رهنداسون. اسين ڏاهن لعرن هڻڻ ۾ يقين ڪونه ٿا رکون، سياست ۽ مذهب کي ادب کان الڳ رکڻ جا حامي آهيون. اسانجو مقصد سٺو ۽ صحت مند ادب پيش ڪرڻ آهي، اڄ تائين اسانجي اها ئي ڪوشش رهي آهي، ڪيستائين ڪامياب ٿيا آهيون، اها راءِ ته پڙهندڙ ئي ڏئي سگهن ٿا. اسين غير صحت مند بحث هلائڻ پسند ڪونه ٿا ڪريون. اهڙن قسمن جي بحثن کي ختم ڪرڻ جي حق ۾ آهيون ۽ چاهيون ٿا ته اهڙين اجاين ڳالهين ۾ وقت وڃائڻ کان بهتر آهي ته اهو وقت به پنهنجي ٻوليءَ کي ترقي ڏيڻ ۾ خرچ ڪريون. اون اديبن جي حوصلا افزائي ڪريون، جيڪي لکن ٿا پر ڇپجن ڪونه ٿا، اهڙن جون شيون ڇپي انهنجي حوصلا افزائي ڪريون، جن لکڻ ڇڏي ڏنو آهي، انهنکي لکڻ تي آماده ڪريون، پاڻ ۾ ٿيل رنجشن کي دور ڪرڻ جون ڪوششون ڪريون، آهي ڪم جيڪي انفرادي طور تي ڪري سگهجن، سيئي گڏجي ڪريون، ڇاڪاڻ ته اسان سڀني جو مقصد هڪڙو آهي — سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب کي بچائڻ ۽ وڌائڻ. پوءِ ڇو الڳ الڳ ڪم ڪجي، ڇو نه گڏجي ڪجي. الڳ رهي جيڪو ڪم اسانکي ڏکيو لڳي ٿو، گڏجي ڪرڻ سان آسان ٿي پوندو. جيڪر اڄ اسان وقت جو قدر نه ڪيو ته پوءِ ايندڙ وقت ۾ اسين فقط افسوس ڪنداسين.

— ادارو

شايع ٿي ويو

سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي طرز جو پهريون ڪتابي سلسلو

سارنگ

(ڊائجسٽ سيريز)

پهرين نمبر ۾ غلام علي عارباڏيءَ جو ويٽنام تي لکيل تاريخي مضمون.

انهيءَ کان علاوه ڪارٽون، مزاحيه ڪهاڻي، نفسياتي مضمون، دلچسپ ۽ عجيب معلومات، هڪ ڏينهن جي ڳالهه، لطيفا، شعر ۽ ٻه شاندار ڪهاڻيون.

عاشق حسين جو ٺاهيل شاندار چئن رنگن ۾ ٽائيٽل ڪور

قيمت: هڪ رپيو   سال لاءِ: ڏهه رپيا.

ادارهِ آوازِ ادب حيدرآباد، سنڌ.

ضروري ڪونهي

— ته هر پڙهندڙ پنهنجي ادبي ذوق لاءِ سڀئي مخزن وٺي.
— ته هر ڪتاب اوهانجي ذوق تي پورو لهي.
— ته هر ڪتاب ۽ مخزن معياري هجي.

پر

سهڻي ڪتابي سلسلو انهيءَ ڳالهه جي ضمانت ٿو ڏئي ته، انهيءَ سلسلي جو هر نمبر معياري هوندو، ۽ اوهانجي ذوق تي پورو لهندو. سٺو مواد سهڻي نموني پيش ڪرڻ لاءِ سهڻي ڪتابي سلسلي جو نالو ئي ڪافي آهي.

شڪست جو آواز
محبت جي راهه تي
ميريءَ چادر وارو هو
اجنبي ء آءٌ
زندگي

ڪهاڻيون

آغا سليم
ع-ق-شيخ
ڀڳوان ٿلواڻي
قاضي سليم
قاضي سليم

Now I can shave with a real good blade !

SAQI . . . .

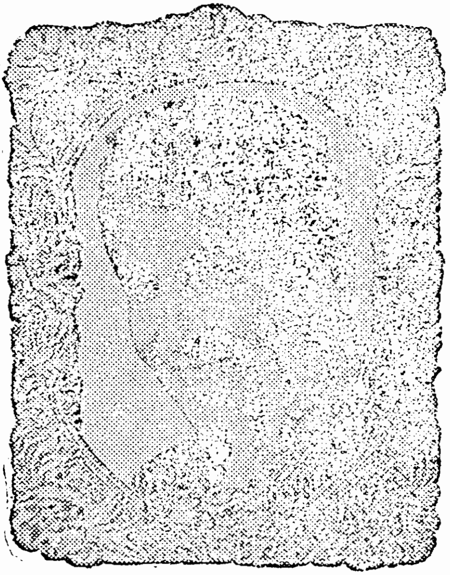

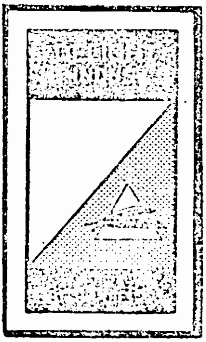

DELIGHT

INDUS
BLADES

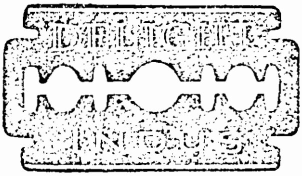

A delight for your face

D/9/65 SPOTLIT

آغا سليم

شڪست جو آواز

مان ۽ زيبو چپ چاپ هلي رهيا هئاسين. ساري دليا ڪان بي خبر ۽ پنهنجي پنهنجي دليا ۾ گم. اڄ اسان الائي ڪيترن سالن ڪان پوءِ مليا هئاسين. ان عرصي ۾ هوءَ ڪيتري نه بدلجي وئي هئي. هن جا ڪڪرن جهڙا ڪارا وار، جيڪي ساري وجود تي وڇائجي ميگهه ملهار لائي ڏيندا هئا، اهي ڪان وڏيڪ اڇا ٿي ويا هئا، ڪنول جهڙو چهرو ڪومائجي ويو هو، ۽ سندس چليل گهڙيل بدن بي ڊولو ٿي ويو هو. اسانکي هڪ ٻئي سان گهڻو ڪجهه ڳالهائڻو هو، ڏک سور سلڻا هئا، اندر اورڻو هو. پر اسين ماٺ هئاسين. وڇوڙي جي انهن سالن ۾ ڪيترن چهرن جا چنڊ ويسر ۾ آلهي ويا هئا. ڪيترن يادن جي ريکائن کي وقت جي دز لٽي ڇڏيو هو. ڪيترا ڦٽ ڪڙيون ٻڌي ويا هئا ۽ ڪيترا نوان ڦٽ ڦٽي پيا هئا. اڄ هيترن سالن ڪان پوءِ مليا هئاسين ته چهرن جا ڪيئي چنڊ طلوع ٿي ويا هئا جنجي سوگوار سهائيءَ ۾ اسين ٻئي پنهنجي پنهنجي هينئڙي تي چٽيل يادن جي هڪ هڪ ريکا کي ڇنڊي ڦوڪي، وقت جي دز ڪان صاف ڪري رهيا هئاسين. جيئن ڪو مسافر ڪيترن سالن جي سفر ڪان پوءِ پنهنجي اڪيلي ۽ ويران گهر ۾ موٽي ايندو آهي ۽ هڪ هڪ شيءِ کي ڇنڊي ڦوڪي صاف ڪندو آهي.

مولکي چٽيءَ طرح ياد آهي جڏهن مان زيبوءَ سان پهريون دفعو مليو هوس تڏهن هوءَ پنجٽيهن ڇٽيهن ورهن جي هڪ عورت هئي. پر سندس سونهن ۽ جوالي اهڙي ته ڀرپور هئي جو نين اڪورن ڇوڪرين جي جوالي به سندس جوبن آڏو ڪومائجي ويندي هئي. جهڙي حسين هئي اهڙو ئي مٺڙو آواز هيس. ڳائيندي هئي ته ائين محسوس ٿيندو هو ڄڻ پيچ پنيءَ ويل هاڻ تي ماڪ وسي رهي آهي ۽ هينئڙو ڪنول گل جيان ٽڙي پيو آهي. سندس سونهن ۽ آواز جي منڊ مون جهڙن ڪيترن ئي گم نام نوجوانن، وڏن اميرن ۽ آفيسرن کي منڊي ڇڏيو هو. ڪنهن ثقافتي محفل ۾ ڳائڻ ويندي هئي ته سندس جهلڪ ڏسڻ لاءِ

ماڻهن جا ڳاٽ ٿي وڃندا هئا. ڪيس سولهن، جواني دولت ۽ شهرت ايترو ته مغرور بڻائي ڇڏيو هو جو ڪنهن سان سنئين منهن ڳالهائيندي ئي ڪانه هئي. باقي جيڪڏهن ڪنهن ۾ ڪو ڪم پوندو هوس ته يڪدم دوست بڻجي ويندي هئي. پوءِ ڪم لٿو، ڪاڳر ڦاٽو. هنکي پنهنجي هڪڙي هڪڙي پرستار جي سڀاءَ ۽ پنهنجي هڪ هڪ ماڻي جي ملهه جي خبر هئي. ڪيس خبر هئي ته سندس پيشانيءَ ۾ پيل گهنج ڪهڙي پرستار جي هانءَ ۾ خنجر بڻجي کپندو ۽ سندس چپڙن تي مڙيل اڻ لکي مرڪ ڪهڙي پرستار جي هستيءَ تي وڄ بڻجي ڪرندي. ڪنهنکي بي رخيءَ ۽ ڪنهنکي ماڻي سان مارجي. لالچي به ڏاڍي هئي. ڪنهن ثقافتي محفل ۾ ڳائڻ لاءِ چئبو هوس ته ڪڏهين چپڙن تي مرڪ آئي، ڪڏهين پيشانيءَ ۾ گهنج وجهي، سڀ هيلا هلائي، پئسن جي گهر ڪندي هئي. جيترا پئسا گهرندي هئي انهنکان مجال آهي جو ٽڪو به گهٽ وٺي. هن پنهنجي شهرت سان فائدو وٺڻ لاءِ الشورلس جو ڪم به شروع ڪيو هو ۽ پنهنجن پرستارن کي ماڻن سان مات ڪري، ڪين الشور ڪندي هئي. هنجي هر عمل ۾ ڪوڙ ۽ ڏيکاءُ هو ۽ سندس سيني ۾، محبت ۾ ڌڙڪندڙ ۽ ڏک ۾ تڙپندڙ دل جي بدران برف جي سر رکيل هئي جنهنکي همدردي رحم ۽ محبت جي گرمي ڪڏهن به پگهاري اتي سگهي. هنجي باري ۾ پيون به ڪيتريون ئي خراب ڳالهيون هليل هيون.

مان هنجي سولهن جو سودائي هوس ۽ سندس رتيءَ جي ريهاڻ لاءِ به ماندو رهندو هوس. پر مونکي هنجي خود غرض ۽ لالچي سڀاءَ کان نفرت هئي. هنجي غير موجودگيءَ ۾ سندس لالچي سڀاءَ کي ياد ڪندو هوس ته دل نفرت سان پرجي ويندي هيم پر جڏهين سندس جهلڪ ڏسندو هوس ته ساري نفرت ميڻ جيان پگهري ويندي هئي. پين پرستارن جي پيٺ ۾ سوءِ مون سان مڙيئي چڱو ورتاءُ ڪندي هئي، ۽ مون جهڙي معمولي ماڻهوءَ لاءِ اها ئي وڏي ڳالهه هئي ته جنهن عورت سان به اڪر ڳالهائڻ لاءِ وڏا وڏا ماڻهو مرندا هئا، سا منهنجي دوست هئي ۽ مون سان عزت پريو ورتاءُ ڪندي هئي.

منهنجي ۽ زيبوءَ جي واقفيت ته گهڻي وقت کان هئي پر اسانجي دوستي پوءِ ٿي هئي تن ڏينهن ۾ مان هڪڙي اخبار ۾ ڪم ڪندو هوس. الائي مونکي هنجي شهرت ۽ ڪاميابيءَ سان ساڙ ٿيو هو يا الائي مون هنکي پنهنجي اهميت ٿي ميڄائڻ چاهي جو مون اخبار ۾ هنجي خلاف مضمون لکڻ شروع ڪري ڏنا. هڪ دفعي ته سندس آوازکي ڦاٽل دهل سان به تشبيه

ڏنو. سنڌس اچارن جي غلطين کي ظاهر ڪيو ۽ لکيو ته هيءَ ته اسانجي منڙي ٻوليءَ سان ظلم ڪري رهي آهي. ٻه چار ڏينهن گذريا. هڪڙي ڏينهن اخبار جي آفيس ۾ ويٺو هوس ته اوچتو زيبو اندر گهڙي آئي. اچڻ سان چيائين، ”فلم تي هلندؤ.“

مان هنکي پنهنجي آفيس ۾ ڏسي حواس باختہ ٿي ويو هوس. يڪدم ڪٿي هاڪار ڪيم.

”ته پوءِ هلو.“

آفيس کان ٻاهر نڪتاسين ته ٽانگي ۾ سنڌس ٻه ساهيڙيون ٻه ويٺيون هيون. مان ٽانگي تي اڳيان ٿي ويٺس ۽ اسين سئنيما هال ڏانهن روانا ٿياسين. سنڌس ساهيڙيون ٻه چڱيون سهڻيون هيون، پر سنڌن سونهن زيبوءَ جي سامهون ڪومائجي ويئي هئي. هن الائي ڇو منهنجو هنن سان تعارف نہ ڪرايو. اها اسانجي دوستيءَ ڏانهن پهرين وک هئي.

ٻئي ڏينهن هن مونکي چانهن جي دعوت ڏني. ان ڏينهن مون هنکان انٽرويو به ورتو. انٽرويو وٺندي مون هنکان سنڌس شاديءَ بابت پڇيو ته کلي ويئي ۽ چيائين، ”مون ته شادي ڪري ڇڏي آهي.“

”ڪنهن سان؟“

”پنهنجي فن سان.“

مون هنجو انٽرويو ڏاڍي شان سان اخبار ۾ شايع ڪيو. ڪجهہ ڏينهن اڳ ان ساڳي اخبار ۾ مون هنجي گلا لکي هئي ۽ هينئر ان ساڳي اخبار ۾ مون سنڌس تعريف ۾ پورا ٻه صفحا ڀريا هئا. ان ڏينهن کانپوءِ هوءَ منهنجو ڏاڍو خيال ڪندي هئي ۽ پوءِ آهستہ آهستہ اسين ٻئي دوست ٿي ويا هئاسين.

هڪ دفعي هوءَ مون وٽ آئي هئي ۽ چيو هئائين، ”معذور ٻارن جي ڀلائيءَ لاءِ هڪ ادارو کليو آهي. مونکي انجو اعزازي سيڪريٽري چونڊيو اٿن. مان چاهيان ٿي ته اهو ادارو وڌي ۽ معذور ٻارن کي زندگيءَ جون اهي سموريون نعمتون ڏي جنکان هو محروم آهن. اهو تڏهين ٿي سگهي ٿو جڏهين اداري وٽ پئسا هجن ان لاءِ مون هڪ رٿ رٿي آهي ته هڪڙو وڏو ثقافتي ميلو ڪرايان. ساري ملڪ جا مشهور فنڪار سڏايان. سڀئي فنڪار گڏجي ٽڪيٽون وڪڻن ۽ مفت ۾ ڪم ڪن. ٽڪيٽن جي وڪري مان جيڪي به پئسا ٿين سي ان اداري کي ڏنا وڃن. تون ان سلسلي ۾ منهنجي مدد ڪندين نہ؟“

مونکي خبر هئي ته اهو سڀ ڪجهہ هوءَ سستي شهرت حاصل

ڪرڻ لاءِ ڪري رهي هئي پر تہ بہ ٻئي ڏينهن اخبار ۾ هنجي ٻاري ۾ مضمون لکيم تہ عظيم فنڪاره زيبو السان ٻرستي جي عظيم جذبي ۾ ايتري تہ رچيل آهي جو...

زيبوءَ ساري ملڪ جا وڏا وڏا فنڪارگڏ ڪيا. سڀني گڏجي ٽڪيٽون وڪيون. شو جي ڏينهن تي هزارين ماڻهو اچي سهڙيا. شو شروع ٿيو. سڀني فنڪارن پنهنجو فن ڏيکاريو. هيٺئر زيبوءَ جو وارو هو. هوءَ ساڙيءَ جا پلوَ سنڀاليندي، ڊيل جيان ٽلندي، اسٽيج تي اچي ويٺي. ۽ جيئن ڪو فاتح، فتح جي گهمبذ وچان، مفتوح لشڪر جو جائزو وٺندو آهي تيئن هوءَ بہ هال ۾ ويٺل ماڻهن جو جائزو وٺڻ لڳي. ايتري ۾ سازن ساه کنيان. هن نڙي صاف ڪئي ۽ آلاپ ڏنائين، ڄڻ ٻڙڇي هوا ۾ لهرائي ۽ ڪائنات جي سيني ۾ وڃي ڪتي. هنجو راڳ ٻڌي ائين ٿي محسوس ٿيو ڄڻ سندس روح راڳ جو ويراڳ وٺي، رُئندو رڙالدو، صدين جا سور سليندو، عرش ڏاڏهن اڏامندو ٿي ويو. عرش تي اولايو ڪائنات تي ڪوڪاريو ۽ زيبوءَ ٿي ڳايو.

سي ٿي جوين ڏينهن جڏهين سڄڻ سفر هليا

ساري خدائي سندس راڳ جي منڊ ۾ منڊجي وئي هئي. هال ۾ ويٺل ماڻهو جهڙا پٿر پهڻ. هن راڳ ختم ڪيو. ماڻهو تاڙيون وڄائي، رڙيون ڪري ڪيس وري ڳائڻ لاءِ چوڻ لڳا پر هوءَ ساڙيءَ جا پلوَ سنڀاليندي اسٽيج تان لهي آئي.

رات جو دير سان محفل ختم ٿي. جڏهين هؤ-ؤ ٽري ٽڏهين چيائين، ”هل موٽکي گهر ڇڏي اچ.“ سندس گهر وٽ پهتاسين تہ چيائين، ”جي جلدي گهر وڃڻو نہ هجيئي تہ بہ چار منٽ ويهي ڳالهيون ڪريون.“

”نہ جلدي تہ گهر وڃڻو ڪونہ اٿم.“

ڪار تان لهي هن گهنٽي وڄائي، هڪڙي ڪرڙوڊ عورت اچي در کوليو، هوءَ ڏهڪ ويڪ سان لوڪرياڻي ٿي لڳي. زيبوءَ پڇيس، ”ٻٻي سمهي پيئي آهي ڪن جاڳي ٿي.“

”اڃا تہ جاڳي پئي. ڪاڏو پيتو بہ ڪجهہ ڪونہ اٿئين.“

اها ٻٻي ڪير هئي؟ منهنجي ذهن ۾ سوال ڪرڪنيون ۽ ڪئين شڪ جاڳي پيا. اندر هلياسين تہ مان ورانڊي ۾ هڪڙي ٻهي رهيس. زيبوءَ چيو، ”اندر اچ تہ پنهنجي ٻٻيءَ سان ملايانءِ.“

اندر ڪمري ۾ ٻريان پلنگ تي سورهن سترهن ورهن جي هڪڙي

چماٽ چوڪري ليٽيل هئي. هوبهو زيبوءَ جهڙي. ساڳيا ڪڪرن جهڙا ڪارا وار. ڪاريون ڪجليون اکڙيون ۽ ٽڙيل ڪنول جهڙو مکڙو. زيبوءَ کي ڏسي هن اٿڻ جي ڪوشش ڪئي پر اٿي نه سگهي. (هنجي هڪڙي ڄنگهه ۽ ٻانهن اڌ رانگ جي ماريل هئي.) هنجي ڪارن ڪجلن اکڙين ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ ڀريل هو. زيبو هنجي ويجهو وئي ته هن سٽ ڏيئي زيبوءَ جي وارن کان جهليو ۽ ڇڇريل ٽٽل ۽ سمجهه ۾ نه ايندڙ لفظن ۾ ڪجهه چوڻ لڳي. (هنجي زبان به اڌ رانگ جي ماريل هئي.) هن زيبوءَ کي وارن کان جهلي ٻاڻ ڏانهن ڇڪيو ۽ ڪلهي ۾ ڪٽي چڪ وڌائينس. زيبوءَ کان هلڪي ڇيٽ نڪري وئي. زيبوءَ جي ڇهري تي ڪاوڙ ۽ دهشت جي بدران ٻاجهه ٿي ٻه ٻه ڪئي. هن ٿيج ۾ ٻڏل آوازِ ۾ چيو، "بس توبهه ڪيم. اڳتي نه ويندس. الا مارين ٿي."

زيبوءَ ٻانهن وڌائي هنکي ڳرانڙي ٻاٿي ۽ مٿس ٻيشاني کي چمي ڏنائين. زيبوءَ جي ٻيار سان هوءَ جهري ٻئي ۽ اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳي. مان بي ستو بيٺو رهيس. منهنجي لاءِ هي سڀڪجهه ڄڻ ڪو ڀوائتو خواب هو. زيبوءَ لوڪرياڻيءَ کي سڏ ڪيو ۽ چيائينس، "مهمان کي ڊرائينگ روم ۾ وٺي وڃي ويهار. چانهن ناهه ۽ ٻيبي جي مالي به ڪٺي آڻ."

مان ڊرائنگ روم ۾ اچي ويٺس. سگريٽ مان سگريٽ ٿي دکايم ۽ اکين اڳيان ٿوري دير اڳ وارو ڏيک ٿي ڦريو. چڱي دير گذري ته زيبو ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ صوفي تي ويهندي چيائين، "منهنجي ٻيبي ڏٺئي. صفا مون جهڙي آهي ني. آهي ته منهنجي ڀيڻ پر مان کيس پنهنجي ڌيءَ سمجهندي آهيان. هنجو به مون سان ڏاڍو پيار آهي. مولڪالسواءِ نه کائيندي آهي نه پيئندي آهي. دير سان گهر ايندي آهيان ته ڪاوڙبي آهي ۽ ڪاوڙ ۾ وار پٽيندي ۽ چڪ پائيندي آهي."

لوڪرياڻي چانهه کڻي آئي ۽ هوءَ چانهه ٺاهڻ لڳي. مان ماٺ ڪري ويٺو رهيس. سمجهه ۾ نٿي آيم ته هن سان ڇا ڳالهايان. ڪيئن مٿس ٻيبيءَ لاءِ همدردي ڏيکاريان. آخر ٻڇيومانس، "ٻيبي ڄائي ڄم کان ائين آهي يا پوءِ بيمار ٿي پئي هئي."

منهنجو سوال ٻڌي هوءَ اداس ٿي وئي. ڏکويل آواز ۾ چيائين، "ڄائي ته ڏاڍي سهڻي ۽ تندرست هئي پر پوءِ کيس اڌ رانگ ٿي پيو."

هن چانهه جو ڪپ مونکي ڏنو. ڪمري ۾ ماٺ ڇانئجي وئي.

"مان کنهن معذور ٻارکي ڏسندي آهيان ته هن ۾ مونکي پنهنجا

۽ پنهنجي ڀيڻ جا ڏک ڏولاوا ڏسڻ ۾ ايندا آهن. ڪهڙي خبر ته ان معذور ٻار جي به ڪا ڀيڻ هجي جنهن مون جيان پنهنجي ساري حياتي ان معذور ٻار لاءِ قربان ڪري ڇڏي هجي."

هوءَ ماٺ ٿي وئي ۽ اکيون ڇت ۾ کپائي ڇڏيائين.

"ڀيڻ جي اڌ رانگ منهنجي ساري حياتيءَ کي اڌ رنگ ڏيئي ڇڏيو. الائي ڇا بڻجڻ ٿي چاهيم ۽ الائي ڇا بڻجي پيس. مون زندگيءَ کان ڇا گهريو ۽ ڇا ملي پاتم. مون ڪڏهن سوچيو به نه هو ته مان ڪا پيشه ورڳاڻي بڻبس. منهنجي ذات وڪاؤ مال ٿيندي. مان هزارين ماڻهن جون دليون وندرائيندي آهيان، سندن ڏک ڏولاوا ڳائيندي آهيان. ماڻهو مونکي اکين ۾ جاءِ ڏيندا آهن. پر تون هنن جون دليون ڦولي ڏس. سندن دلين ۾ مون لاءِ ڪا عزت ڪانهي."

هوءَ وري ماٺ ٿي وئي ۽ پوءِ پنهنجي روح جا سڀئي روشن دان کولي ڇڏيائين، پنهنجي سموري زندگيءَ کي منهنجي آڏو وڇائي ڇڏيائين.

زيبوءَ جي زندگيءَ جي ڪهاڻيءَ جو آغاز تڏهين کان ٿو ٿئي جڏهين انثار سان هنجو مڱڻو ٿيو هو. انثار هرو ڀرو ڪو خاص سهڻو ڪونه هو پر سندس ٻيهڪ ۽ روش ڏاڍا وڻندڙ ۽ سيبائتا هئا. سندس خيال پڻ نوجوانن کان مٽيئي ڪجهه نرالا هئا. عورت جي آزادي، ڏتڙيل انسانن سان همدردي، آرٽ ۽ فن تي ڏاڍا بحث ڪندو هو. شاعر به هو (زيبوءَ مونکي هنجا ٻه چار شعر ٻڌايا هئا. مونکي اهي شعر ڏاڍا رواجي، سستي جذبات پرستي ۽ اجائي نعره بازي سان ڀريل نظر آيا هئا) ڪڏهن سندس شعر جذبن کي ڪتڪتايون ڪندا هئا ته ڪڏهن بغاوت جي باه سان لهسائي ڇڏيندا هئا. چوندو هو: اهي ڏينهن ضرور ايندا جڏهين دکايل ڌرتيءَ تي ماڻهوءَ ڀوڳ ميڻهن وسندا، نار ٿيندا، نفرت جا سلا سڙي ويندا ۽ ڪو ڪنهنکي ڪونه ڌڪاريندو. زيبوءَ کي هو ڪنهن روماني ناول جو هيرو لڳندو هو، جيڪو ناول جي دنيا مان نڪري هن جيئري جاڳندي دنيا ۾ آيو هو ۽ هنجي سامهون ويهي لنڊاڪڙيون ڳالهيون ڪري رهيو هو. زيبوءَ جي عمر تڏهين پندرهن سورهن سال هئي. ان عمر ۾ ته هونئن ئي ماڻهوءَ کي روماني ناول وڻندا آهن ۽ انثار ته ڪنهن روماني ناول جو جيئرو جاڳندو هيرو هو. انثار زيبوءَ جي ساهيڙيءَ جو ڀاءُ هو. زيبوءَ جڏهين مئٽرڪ پاس ڪئي هئي ۽ هڪڙي پرائمري اسڪول ۾ ماستريائي ٿي هئي تڏهين سڪينه سندس ساهيڙي ٿي هئي. سڪينه هنکي

ڏاڍو ڀائيندي هئي. هڪڙي ڏينهن اسڪول ۾ ڪوڏڻ ملهايو ويو هو. ان ڏڻ تي زيبوءَ هڪڙو گيت ڳاتو هو. واه واه ٿي وئي هئي. سڪينه ته ڪيس ڀاڪر پائي چيو هو، "زيبو. جي مان مڙد هجان ها ته مري به توسان شادي ڪريان ها."

سڪينه سارو ڏينهن هن سان پنهنجي ڀاءُ جون تعريفون ڪندي هئي. "ههڙو آهي، نثار جهڙو ڀاءُ ته ورلي ڪنهن ڀيڻ کي ملندو."

هنجي دل ۾ به نثار کي ڏسڻ جو شوق جاڳيو هو ۽ هڪڙي ڏينهن سڪينه جي گهر ۾ هن نثار کي ڏٺو هو. نثار هنکي چڱو لڳو هو پر سندس ڳالهيون ڪيس ڏاڍيون وڏيون هيون. هوءَ به نثار کي ڏاڍي وڻي هئي. ان ڏينهن کان پوءِ نثار ڀيڻ کي ٽپائي ڪنيون ته ڪيئن به ڪري زيبوءَ سان شادي ڪراءِ. آخر سڪينه زيبوءَ لاءِ مٿي ڪٽي آئي. ٻئي هيٺاهين وچولي طبقي جا هئا، ٻنهي گهراڻن جو رتبو، اخلاقي قدر هڪ جهڙا هئا، ڇوڪرو پڙهيل ۽ مڊربل هو. زيبوءَ جي پيءُ ماءُ يڪدم ڪٽي ها ڪئي ۽ اڪ چنبي ۾ ٻنهي جو مڱڻو ٿي ويو. هاڻي زيبو سارو ڏينهن نثار جون ڳالهيون ٻڌي ڳائيندي هئي ۽ انهن ڏينهن جا خواب ڏسندي هئي جڏهين هنجي شادي ٿيندي، جڏهين ساري ڪائنات سندس سهاڳ جي سڳنڌ ۾ رچي ويندي، جڏهين سندس ڪنوارپڻو شفق جي رنگن جيان ڦٽي، ٽڙي، ڪڙي ٻيهندو. پر اوچتو سندس خواب اڇي پٽ پيا. پٽس کي گهڻي وقت کان دل جي بيماري هئي سو هڪڙي ڏينهن ويٺي ويٺي ڪٽي اکيون ٻوٽيائين. پيءُ جي مرڻ جو، هنکي يقين ئي نه ٿي آيو. پر پوءِ جڏهين پٽس جي پينشن بند ٿي وئي ۽ ساري گهر جو بوجهه هنجي ڪلهن تي اچي ڪريو تڏهين هن اکيون ٻٽيون. پهرين پٽس جي پينشن ۽ سندس پگهار سان گهر ٺيڪ هلندو هو، هينئر هنجي پگهار مان ئي ساري گهر جي پورت ٿيڻي هئي. هنکي پنهنجي پوڙهي ماءُ، اڌ رنگ جي ماريل ڀيڻ ۽ ننڍڙي ڀاءُ جو سهارو ٿيڻو هو. زيبوءَ کان وڏو ڀاءُ به هو پر نه هجڻ جي برابر. ننڍپڻ ۾ بري سنگت ۾ ڦاسي اهڙو ته ڪري پيو هو جو پٽس کيس گهران ڪڍي ڇڏيو هو. ڪڏهين ڪڏهين پيءُ جي غير موجودگيءَ ۾ گهر ۾ ايندو هو ۽ ماءُ کي منهن ڏيکاري، ڪوڙ ڪو ڀالو ٻڌائي، پئسا وٺي هليو ويندو هو. پيءُ جي مرڻ کان پوءِ هو گهر ۾ موٽي آيو ۽ سڀني کي سهارو ڏنائين. ڪجهه ڏينهن گذريا، هڪڙي ڏينهن زيبو جن ننڊ مان اٿيا ته هو غائب هو. هنن سمجهيو ننڊ مان اٿي ڪيڏانهن نڪري ويو آهي ۽ جاڻ موٽي آيو. پر پوءِ زيبوءَ

ٻي ماءُ جو پنهنجي پيٽي کولي ته ڏالهن نڪري ويس. جيڪا ٿوري گهڻي ميڙا چولهي هين ۽ جيڪي ٿوراگهڻا زيبوءَ لاءِ زيور ٺهرايا هئائون سي سڀ غائب هئا. ماڻس پٽي هٿ سيني تي هڻي پاراتا ڏيڻ لڳس.

”ابا. شل لياڻن جي هچا پوئي. هٿ ڪڙيون لڳنئي، جيل وڃين.“

الائي ماڻس جي پٽ جو اثر ٿيو يا الائي اتفاق اهڙو ئي پيو جو ٻئي ڏينهن تي پڌؤن ته هنکي پوليس جهلي وئي آهي. هو گهر مان پئسا ۽ زيور کڻي سڌو وڃي جوا تي ويٺو ۽ سڀ ڪجهه هارائي ڇڏيائين ۽ هار جي پاڻ ۾ کٽڻ واري کي چاقو وهائي ڪڍيائين. ماڻس جو پٽ جي جهلجڻ جو پڌو ته چوطاقي ٿي اچي فرش تي ڪري. مغز ئي ڏري پيس. ماءُ کي بيهوش ڏسي بيبي ۽ بابو روئڻ لڳا. زيبوءَ وانڙن جيان ڪڏهن بيبي ۽ بابوءَ کي ٿي پرچايو ته ڪڏهين ماءُ کي ٿي ڏونڌاڙيائين. ماڻس اهڙي ته ڪري جو وري نه اٿي. پٽ لاءِ جهري جهري مري وئي. زيبوءَ جا ته هوش ئي خطا ٿي ويا. ڪن ته سمجهيو ته چري ٿي پوندي. پر انسان ڏاڍو نرچو آهي. آهستي آهستي ڏک سهسايائين. هوش جاءِ ٿيس ته هن اڪيون کڻي پنهنجي چوڌار لهاريو. ليڻ لهار تائين خال ئي خال ٿي اظر آيس. ماڻن مٽن گهڻئي همدردي ڏيکاري هيس، سڪينه ته سڳيءَ ڀيڻ کان به وڌيڪ سندس ڏک ۾ شريڪ هئي. پر ته به هنکي پنهنجي چوڌاري اولداهون خال ٿي ڏسڻ ۾ آيو، جنهنجي اٿاه اونهاين ۾ هوءَ تتل تاري جيان ڪرلدي ٿي وئي.

آخر هن پنهنجو پاڻ سنڀاليو. پنهنجي تڙيل پکڙيل قوت کي ميڙي گڏ ڪيائين ۽ پنهنجي زندگي ۽ زندگيءَ جي چوڌاري ڦهليل ڪوريئڙي واري ڄار، جنهن ۾ هوءَ اوچتو اچي ڦاٿي هئي، جي باري ۾ سوچڻ لڳي. هيئنر هنکي پنهنجي اڌ رلگ جي ماريل ڀيڻ کي پالڻو هو ۽ سندس مفلوج زلدگيءَ جو سهارو ٿيڻو هو. پنهنجي معصوم ڀاءُ کي اهڙيءَ ريت پالڻو هو جيئن وڏي ڀاءُ جو سندس زندگيءَ تي پاڇو به نه پوي. هنجو لڏار مان مڱڻو ٿيل هو ۽ ليٺ سندن شادي ٿيڻي هئي، جي هن شادي ڪري ڇڏي ته پوءِ سندس ڀيڻ ۽ ڀاءُ جو ڇا ٿيندو. ٿي سگهي ٿو ته شاديءَ کانپوءِ هنجو پنهنجو اولاد ٿئي، ۽ هوءَ الهن معصومڙن کان منهن موڙي ڇڏي. هوءَ معمولي ماسترياڻي هئي. هنجي پگهار مان ڪيئن سندن گذارو ٿيندو. هوءَ اسڪول ويندي ته سندس ڀيڻ جي پرگهور ڪير لهندو. هن هڪڙي هڪڙي ڳالهه تي سوچيو، ۽ زلدگيءَ مان مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويئي.

هنجي اسڪول ۾ هڪڙي ماستريائي هئي. آواز سٺو هيس، راڳ جي سکيا ورتي هئائين ۽ هينئر ثقافتي محفلن ۽ ريڊيو تي ڳائي پئسا ڪمائيندي هئي. هن زيبوءَ کي به چيو هو ”قدرت توکي همڙو آواز ڏنو آهي، تون ان مان فائدو ڇو نه ٿي وٺين.“

تڏهين هن پنهنجي ساهيڙيءَ جي ڳالهه کي ڪل ۾ ٽاري ڇڏيو هو. پر اڄ هوءَ اٿي ۽ سڌي وڃي ساهيڙيءَ سان ملي ۽ کيس ٻڌايائين ته هوءَ ڳائڻ سکڻ ٿي چاهي ۽ ڳائي پئسا ڪمائڻ ٿي چاهي. ان ڏينهن کانپوءِ هن باقاعده راڳ جي سکيا وٺڻ شروع ڪئي. پهرين ڏينهن ته هنکي طبلي جي تال، سرن جي هيٺاهين مٿاهين ’استادن‘ جي لباس ۽ سندن ڳالهين ٻولهين کان وحشت ٿيڻ لڳي. کيس ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ هوءَ اسڪول ۾ ٻارڙن کي پڙهائڻ کانپوءِ، گهر موٽندي، واٽ ڀلجي ان هنڌ اچي لڪي آهي جتي هينئر راڳ، شريف گهرن مان ٽڙجڻ کانپوءِ وڃي پناه ورتي آهي.

ٻه چار ڏينهن گذريا ته هڪڙي ڏينهن سڪينه ساڻس ملڻ آئي. پهرين جيان ڏاڍي سڪ ۽ پيار سان ملي ۽ پوءِ ڳالهين مٿان ڳالهه ڪڍيائين ته، ”زيبو مان ۽ پاڻ نثار راڳ جي خلاف نه آهيون. پر اسانجي ملڪ ۾ راڳ کي رنڊين جو ’مرڪ‘ سمجهيو ويندو آهي. ان ڪري پاڻ نثار ٿي چيو ته توکي راڳ جي سکيا وٺڻ نه گهرجي. اهو شريف ڇوڪرين جو وڙ نه آهي ته راڳ ڳائينديون وتن.“

سڪينه جي ڳالهه ٻڌي هوءَ ماٺ ٿي وئي. نثار ته الهن ڳالهين کان مٿاهون هو. هن ته اهڙن اخلاقي قدرن کان بغاوت ڪئي هئي. هن لاءِ ته پيشه ور رانڊي به مانَ لائق هئي. ۽ هن ته فن کي دنيا جي هر سچائيءَ کان عظيم سچائي ٿي سمجهيو. پر اڄ جڏهين سندس مڱيندءَ پنهنجي ذات کي جيئڻ جو وسيلو بڻايو هو، تڏهين سندس سڀ اوچا نظريا اچي پٽ پيا هئا. هو ته عام ماڻهوءَ جي ڏک کي به پنهنجو ڏک سمجهندو هو هينئر هنجي ڏک کي ڇو نه ٿي پنهنجو سمجهيائين.

”مونکي خبر ڪانهي ته راڳ شريف ڇوڪرين جو وڙ آهي يا نه، مونکي صرف اها خبر آهي ته مان جيئڻ ٿي چاهيان. پنهنجي اڌ رنگ جي ماريل پيءُ ۽ پاڻ کي جيئرو رکڻ ٿي چاهيان.“

”زيبو. نثار تنهنجو مڱيندو آهي، توکي هنجي پسند ۽ ناپسند جو احترام ڪرڻ گهرجي.“

”جي اها ڳالهه آهي ته پوءِ مونکي اهڙي مڱيندي کان بس

ڀلي آهي."

"زيبو. هي ڇا ٿي چوين. دماغ جاءِ تي اٿيئي ڪي نه."

"منهنجو دماغ جاءِ تي آهي ۽ مان پنهنجي هوش وحواس سان چوان ٿي ته مان ڳائڻي بڻجڻ ٿي چاهيان، ڳائي ٻئسا ڪمائڻ ٿي چاهيان. اثار جي پسند ۽ ناپسند نه منهنجي اڇ رنگ جي ماڊل ٻيڻ جون گهوڙيون ٻڌجي سگهي ٿي ۽ نه ئي منهنجي ٻاءُ جو آئيندو."

"زيبو ايتري جذباتي نه ٿي. اصل ۾ توکي هڪ ٻئي ٻئيان اهڙا ته ڪاڀاري ڌڪ لڳا آهن جو تنهنجو هوش جاءِ تي نه آهي. تون ٻيڻ ۽ ٻاءُ لاءِ ايتري مالدي ڇو ٿي ٿئين. ٻاءُ اثار جو ويٺو آهي."

"اثار هاڻ ڪي ئي ٻورو ٻالي نه ٿو سگهي سو هو منهنجي ٻيڻ ۽ ٻاءُ کي ڇا ٻاليندو."

هنجي وات مان بي خياليءَ ۾ اهي اکر نڪري ويا هئا. ۽ ٻوءِ يڪدم هن پڇتايو هو پر هينئر تير ڪمان مان نڪري چڪو هو ۽ ڪڙ ڪڙ ڪندو وڃي سڪينه جي سيني ۾ کتو هو. زيبوءَ جي ڳالهه ٻڌي سڪينه ڪن ۾ ٻئجي وئي هئي. هنجي ڳالهه ٻيڻ جيان هنجو رت ست ٻي وئي هئي. شل نه غريب کي غريبيءَ جو ڏالو ملي. ٻهرين ته سڪينه وانڙن جيان اکيون ڦاڙي هنکي ڏسندي رهي، ۽ ٻوءِ ماٺ ميٺ ۾ برقعو ٻائي هلڻ لڳي.

'سڪينه' زيبو جي روح ريه ڪئي پر هن ڇپ ٻيهڪوڙي ٻنهنجي روح جي ريه کي اندر ئي اندر گهٽي، ٻوساتي ڇڏيو. سڪينه وئي ته هنجو هانءُ ڦسي ٻيو، اوڇنگارون ڏيندي وڃي ٻيڻ ۽ ٻاءُ کي ڳرانڙي ٻائي رلي. هو معصومڙا هنجا سور نه سمجهي، ٻنهنجي ٻيڻ کي روئندو ڏسي، دهلجي، روئڻ لڳا. ان ڏينهن هوءَ ايتري ته رني جو وري ڪڏهين ٻه سندس اکيون آليون نه ٿيون. ان ڏينهن هن ٻنهنجا سمورا لڙڪ هاري ڇڏيا هئا ۽ وٽس هڪڙي ٻوالد ٻه نه بچي هئي جو ٻيهر ڪڏهين هاري.

اهڙيءَ ريت هنجو سگهڻو ٻه ٽٽي ويو. هن راڳ جي سکيا وٺي محفلن ۾ ڳائڻ شروع ڪيو. ٻهريون دفعو جڏهين اسٽيج تي ويهي هن ڳاتو، ته هنکي ائين محسوس ٿيو ڄڻ سندس آواز اکهاڙو ٿي ٻيو آهي، ڄڻ تماشائن جون اکيون ڇڇن جيان سندس روح ۾ ڇنبا کوڙي ڇنبڙي ٻيون آهن. هوءَ ٻنهنجي ست ۽ لڄ جو مرثيو ڳائي رهي آهي. ٻر ٻوءِ آهستہ آهستہ اهو احساس ٻه ختم ٿيندو ويو ۽ هوءَ ٻنهنجي ٻيڻ ۽ ٻاءُ سان آرام جي زندگي گذاري رهي هئي ته هڪڙي ڏينهن وڏو ٻاٽس

اڃا لاڙل ٿيو. سيني کي سيني سان لائي، ماءُ کي ياد ڪري ڏاڍو رنو ۽ هن کي آٿت ڏيڻ لڳو. زيبوءَ چيس، ”پاڻ. جي پُسن ونڻ لاءِ هي ايڪٽنگ ڪري رهيو آهين، ته پوءِ اجايو پنهنجو وقت ٿو وڃائين، مان توکي هڪ پائي به نه ڏيندس. ڀلائي الهيءَ ۾ اٿيئي ته هيئر جو هيئر هتان هليو وڃ ۽ اڄ کانپوءِ ڪڏهين به هن گهر ۾ پير نه پائجان، نه ته ڦر جي فرياد ڪري جيل ۾ وجهائيندي سانءِ.“

زيبوءَ جي ڳالهه ٻڌي هو باهه ٿي ويو. مارڻ لاءِ الر به ڪيائينس. هوءَ به سينو تاڻي بيهي رهي. پوءِ ته هو گهڻو چالون چليو، پر جڏهين ڏٺائين ته ڪجهه ڪوله ٿو وري، تڏهين هنکي گاريون ڏيندو هليو ويو ۽ وري گهر ۾ پير نه پاتائين.

وقت گذرندو ويو. زيبو راڳ ڳائي پئسا ڪمائيندي رهي. هيئر راڳ سندس جيئڻ جو وسيلو ئي نه، پر سندس زندگي بڻجي ويو. راڳ ۾ هوءَ پنهنجا سيئي ڏک، شڪستون ۽ محروميون ڳائيندي هئي، ۽ ماڻهو هنجي ڏکن سان پنهنجي ڏکن جا پڙلاءَ ٻڌي هنجي تعريف ڪندا هئا. هوءَ ساري ملڪ ۾ مشهور ٿي وئي. ۽ ان رات اها مشهور ڳائڻي زيبو، منهنجي سامهون ويٺي هئي ۽ پنهنجي زندگيءَ کي ڪولي منهنجي آڏو وڇايو هئائين.

ان رات کانپوءِ منهنجي ۽ زيبوءَ جي وچ ۾ هڪڙو عجيب رشتو قائم ٿي ويو. اسان ٻئي هڪ ٻئي جي گهڻو ويجهو اچي وياسين. پر اسانجي ويجهڙائي دوستيءَ تائين ئي محدود هئي. جيتري مان هنجي خود غرض ۽ لالچي سياءَ کان نفرت ڪندو هوس، هيئر اوتري ئي سندس عزت ڪرڻ لڳس. هڪڙي ڏينهن هوءَ سون سان ملي. ڏاڍي خوش ٿي لڳي. چيائين، ”خبر اٿئي اڄ مان ايتري خوش ڇو آهيان. اڄ منهنجي ٻابوءَ فرسٽ ڪلاس ۾ بي-اي پاس ڪئي آهي. منهنجو خيال آهي ته هنکي وڌيڪ پڙهائڻ لاءِ انگلينڊ موڪليان. تنهنجو ڪهڙو خيال آهي.

”ڏاڍي سٺي ڳالهه آهي.“

”لنڊن مان پڙهي ايندو ته سٺي نوڪري ملندس. عزت سان زندگي گذاريندو. ڪنهن چڱي گهر مان شادي ڪرائيندي ساس. جي اتان ئي شادي ڪري آيو ته به ڪا خراب ڳالهه ڪانهي. مان ته چاهيان ٿي ته هو خوش رهي جواني ماڻي.“

ان ڏينهن کان ئي مان ۽ زيبو بابو جي ڪاغذ پٽ جي تياريءَ ۾ لڳي وياسين. ۽ اک ڇنڀ ۾ سڀ تياريون مڪمل ٿي ويون.

مون پهرين بابو کي ڪول ڏنو هو. الهن ڏينهن ۾ مان هن سان مليس. هو به هوبهو زيبوءَ جهڙو هو. سنهڙو، نازڪڙو ۽ شرميلو. سندس ڳالهائڻ ۽ شرمائڻ ۾ نسوانيت هئي. زيبوءَ جي حد کان وڌيڪ عزت ٿي ڪيائين. الائي ڇو مون محسوس ڪيو ته زيبوءَ جي حد کان وڌيڪ پيار هنجي شخصيت کي اسرڻ ۽ اسري ڦهلجڻ نه ڏنو هو. جنهن ڏينهن بابوءَ جو جهاز روانو ٿيڻو هو ان ڏينهن زيبو ڏاڍي خوش هئي. هرويرو به ٿي مرڪي ۽ ٽهڪڙا ڏنائين. پر جڏهين بابو کانئس موڪلائڻ لڳو ته اداس ٿي وئي ۽ ٽيستائين جهاز ڏانهن نهاريندي رهي جيستائين جهاز آسمان جي نيري وسعتن ۾ گم ٿي ويو.

وقت گذرندو ويو. زيبو راڳ جي راڻي ٿي راڄ ڪندي رهي. (راڳ لاءِ هن نوڪري به ڇڏي ڏني هئي) اڃا تائين راڳ ۾ سندس مٽ ڪونه ساماڻو هو. ۽ زيبو پنهنجي ڪماليت جي نشي ۾ سرشار هئي. پر هڪڙي ڏينهن هوءَ اوچتو ان نشي مان ڇرڪي جاڳي پئي ۽ پنهنجي ويريءَ کي دوبدو ڏٺائين.

هڪڙي ڏينهن هڪڙي فنڪشن ۾ ڪنهن گمنام ڇوڪريءَ راڳ ڳاتو. واه واه ٿي وئي. ماڻهن سيٽيون وڄايون، رڙيون ڪري هنکي وري ڳائڻ لاءِ ٿي چيو. هن وري وري ٿي ڳاتو ۽ هر دفعي پهريون کان وڌيڪ سٺو ٿي ڳاتائين. هنجي آواز ۾ اڀرندڙ سج جي ڪرڻن واري هلڪي هلڪي گرمي، تازگي ۽ روشني هئي. ۽ هن ڪالهوءَ جڏهين زيبو ڳاتو ته مونکي محسوس ٿيو ته زيبوءَ جو آواز ٿڪل ٿڪل ۽ لهندڙ سج جي پوئين ترڪي جهڙو هو. زيبوءَ به ان ڳالهه کي محسوس ڪيو ۽ هوءَ ان ائين ڳائڻيءَ جي آواز مان وڏون ڪيڻ ۽ هن تي چٿرون ڪرڻ لڳي. اها هنجي پهرين شڪست هئي.

انهن ئي ڏينهن ۾ منهنجي حالتن اهڙو ته ڦيرو ڪاڌو جو اتي ۽ لٿي جون پريشانيون وٺ ويڙهيءَ جيان ويڙهي ويم. اخبار بند ٿي وئي، ۽ پيٽ ڍڪ ڪري هڪڙي معمولي نوڪري هٿ ڪيم. پر اهڙي هنڌ رکيائون جو حيدرآباد جون هوائون ۽ زيبوءَ سان گهاريل واندڪائيءَ جون گهڙيون وري نصيب نه ٿيم. موڪل تي ايندو هوس ته به سڏو ڳوٺ هليو ويندو هوس. زيبوءَ سان پهرين ته خط و ڪتابت رهي پر پوءِ اها به ختم ٿي وئي. پندرهن سورهن سال گذري ويا. ان وچ ۾ ٻڌم ته زيبوءَ ڳائڻ ڇڏي ڏنو آهي ۽ هينئر سندس پيٽ بيمار ٿي پيئي آهي ۽ هوءَ سندس علاج ۾ رڌل آهي ۽ ڪراچيءَ ۾ گوشه نشيني جي زندگي گذاري رهي

آهي. ڪڏهين ڪڏهين سندس ڪو پراڻو ريڪارڊ ٻڌندو هيس ته سندس صورت هاڻ تي تري ايندي هيم.

حالتن وري ڪجهه ڦيرو کاڌو ۽ مان وري حيدرآباد موٽي آيس. هڪڙي ڏينهن شهر ۾ ڪا معمولي نمائش لڳي هئي. هڪڙو دوست نمائش ۾ گهلي وٺي ويو. چيائين، ”هل ته زندگيءَ جو عبرتناڪ منظر ڏيکاريانءِ.“

نمائش ۾ هڪڙي معمولي ناٽڪ منڊلي لڳل هئي. ٽنهن جي ٻاهران ڇوڪرا ڇوڪرين وارو لباس پائي، پس منظر ۾ وڄندڙ ريڪارڊ جي ڌن تي چيلهه کي موڙا ڏيئي، هٿرادو ڇاتين کي لوڏي نچي رهيا هئا. اسان ٽڪيٽون وٺي اندر وڃي ويٺاسين. اندر رڳو ٽرڊ ڪلاس ماڻهو ويٺا هئا، جن ڪان نفرت ڪرڻ اسان ڪامورن جو وَتُ آهي. مولڪي انهن سان گڏ ڪرسين تي ويهندي به لڄ ٿي آئي، ور ور ڪري ٿي هيڏانهن هوڏانهن نهاريم ته ڪٿي ڪو واقف نه ڏسي وٺي. ٿوري دير گذري ته اعلان ٿيو ته هينئر ڊرامو پيش ٿيندو. ڊرامو شروع ٿيو. ڊرامو ته نه هو، ڊرامي تي ٺٺولي هئي. ڊرامي جي هرهڪ ڏيک ڪانپوءِ ڪنهن اڇُٽيءَ لاچ سان يا ڪنهن ڳائڻيءَ راڳ سان ماڻهن جي دل ٿي وندرائي. اڇٽيون پاڻ گهٽ ٿي اڇليون ۽ ماڻهن کي وڌيڪ ٿي اڇلايائون. اکيون پٽي، ڇاتيون چلڪائي، چيلهه کي موڙا ڏيئي، تماشائن جي جسني بک کي ٿي جاڳايائون، ۽ ماڻهن جي جسني بک فحش جملن ۽ اشارن ۾ ٿي ظاهر ٿي. ٽين يا چوٿين ڏيک کانپوءِ هڪڙي ڪرڙوڏي عورت اسٽيج تي آئي. هنکي ڏسي مولکان دانهن اکري وئي.

”زيبو... !“

”سڃاڻينس ٿو ني.“ منهنجي دوست پڇيو.

ها ها. مان هن زيبوءَ کي نٿو سڃاڻان. مان ته ان زيبوءَ کي سڃاڻان جنهنجي پيشانيءَ ۾ پيل گهنج، خنجر جيان سندس پرستارن جي هانءَ ۾ کپندو هو ۽ هنجي ساري منهن ۾ گهنج پيل آهن. جنهنجا ڪڪرن جهڙا ڪارا وار، ساري وجود تي وڇائجي ميگهه ملهار لائي ڏيندا هئا ۽ هنجا وار اڏ ڪان وڌيڪ اڇا آهن. جنهنجون ڪاريون ڪجليون اکڙيون سندس مکڙي تي ائين لڳنديون هيون ڄڻ ته ڀنور پنهنجي سندس ڇهري کي ڪنول گل سمجهي، واس وٺڻ لاءِ اچي ويٺا آهن، ۽ هنجون اکيون ڪومائل ۽ اجهائيل آهن. جيڪا راڳ جي راڻي هئي ۽ ماڻهن جي دلين تي راڄ ڪندي هئي ۽ هيءَ هن واهيات ناٽڪ منڊليءَ جي

ٿرڊ ڪلاس اسٽيج تي وئي آهي. راڳ شروع ڪيو. سندس آواز ۾ نه آلي وارو پڙڪو هو ۽ نه پيچ پنيءَ ويل ماڪ جي وسڪار، جنهن ۾ هانءُ ڪنول گل جيان ٽڙي پوندو هو. هيئنر هنجو آواز گهگهو، ڦاٽل ۽ گسيل رڪارڊ جيان هو. سندس راڳ ٻڌي اکين آڏو ڪنبر پکڙجي ٿي ويا، جن ۾ واءُ تي زوزات ڪيا ۽ ڌوڙ تي اڏائي. سندس راڳ مان ڪنهن کي به مزو نه ٿي آيو. سڀئي تماشائي بيزار ٿي مٿس ٺٺوليون ۽ چٿرون ڪري رهيا هئا. پر هوءَ سڀني کان بي نياز ٿي، اکيون پوري اٿين ڳائي رهي هئي، ڄڻ هنکي پنهنجي آواز ڪانسواءِ ٻيو ڪو آواز ٻڌڻ ۾ نه ٿي آيو ۽ راڳ جي مڪڙي ڪانسواءِ ڪنهن جي صورت نظر نٿي آئي.

هن راڳ پورو ڪيو، ۽ اسٽيج تان لهي هلي وئي. مان ٽپ ڏيئي اٿيس ۽ اسٽيج جي پٺيان وڃي پهتس، زيبو پريان ڪٺ تي پلٿي ماري ويٺي هئي. جيئن ناڪائون ويهنديون آهن. مان وڃي هنجي پر ۾ ويٺس. هن اکيون کڻي مون ڏانهن نهاريو ۽ نهاريندي ئي رهي. اسين ٻئي ڄڻ هڪ ٻئي لاءِ اوپرا هئاسين. وقت اسانکي ڪيئن نه لتاڙي، چيڀاٽي، پٽي ڦٽو ڪري اڳتي وڌي ويو هو ۽ اسان جي جواني، جوانيءَ جا امنگ، محبتون ۽ شڪستون، وقت جي دز ۾ لتجي ويون هيون.

”خوش آهين ني.“ ڄڻ ڪنبرن ڳالهايو. مون هنکي ڪو جواب نه ڏنو. ٻاهن کان جهلي ٻاهر وٺي آيو مانس. اسين هيئنر تائين منڊليءَ مان اڪتا هئاسين ۽ رستي تي چپ چاپ هلي رهيا هئاسين، اسانکي هڪ ٻئي مان ڪهڙو ڪجهه ڳالهائڻو هو، ڏک سور سلٽا هئا، اندر اورڻو هو، پر اسين ماٺ هئاسين. گهٽين مان گهمندا هڪڙي جاءِ جي سامهون اچي بيٺاسين. هن در کوليو. در جا طاق ٽٽيا ته ڄڻ ڪنهن اونداهي غار جو منهن کلي ويو. ڏاڪڻ تي پير رکيوسون ته ڪاٺيءَ جي ڏاڪڻ جو هڏ هڏ ڏکي چنگهڻ لڳو. مٿي اگڻ ۾ پهچي هن بتي ٻاري ۽ اگڻ ۾ گهٽيل گهٽيل روشني پکڙجي وئي. مون هيڏانهن هوڏانهن نهاري ٻيبيءَ کي ڳوليو. پر ٻيبيءَ جو ڪو نشان ڪونه هو. هن مونکي لوهي ڪرسي ريڙهي ڏني ۽ پاڻ منهنجي پر ۾ کٽ تي ٿي ويٺي.

”ٻيبي ڪٿي آهي؟“ مون پڇيومانس.

”ٻيبي...!“ هنجي روح ڄڻ سڏڪو ڀريو. هن اکيون کڻي آسمان ڏانهن نهاريو. آسمان ۾ ستارا ڪڙين لٽل ڦٽن جيان چمڪي رهيا هئا، ۽ هن جون لڙڪن ۾ تر ٿيل اکيون انين تي نظر آيون ڄڻ ڦلوٽا

ڦاڙڻ وارا هجن. مون هٿ وڌائي سندس هٿ تي رکيو ته همدرديءَ جي ڇهاءَ سان سندس ڦوڪڻا ڦسي پيا ۽ هوءَ اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳي. جيئن ٿي اُٿت ڏلوماس تيئن ٿي رلي. پوءِ جڏهين سندس نيڻ وسي وسي ساڻا ٿي پيا تڏهين چيائين، ”ڪڏهين سوچيو به ڪونه هيم ته ڪو ٻيبي اُئين وچڙي ويندم ۽ مان ڏک سور سهڻ لاءِ اڪيلي رهجي ويندس. ٻيبيءَ کي وفات ڪئي اڄ ست اٺ سال ٿي ويا آهن، پر مولکي اُئين محسوس ٿيندو آهي، ڄڻ هيئنر هنجي ميت کڄي آهي. مون سمجهيو هو ته مان ڏکن ۾ اهڙي ته پڪي ٿي وئي آهيان جو هيئنر ڪنهن به ڏک تي ڳوڙها نه ڳاڙيندس. پر هيئنر اهڙو حال ٿي ويو اٿم جو ٻيبيءَ جي ڪا شيءِ ڏسندي آهيان، سندس لالو پڌلدي آهيان ته لڙڪ جهل ئي نه ڏيندا آهن.“ هوءَ ماٺ ٿي وئي ۽ اسانکي ڄڻ سڏڪندڙ سالت وڪوڙي وئي.

”الائي ٻيبيءَ قدرت کي ڪهڙو ڏکويو هو جو کيس اڌ رنگ ڏيڻ ڪانپوءِ به قدرت جو هانءُ نه ٺريو، ۽ کيس ڪئنسر ڏئي ڇڏيائين. ٻيبي ننڍپڻ کان وٺي تماڪ ڪائيندي هئي. بابا ۽ پاڏو سگريٽن جا ٽوٽا اڇليندا هئا ته ريڙهيون پائي، ٽوٽا ميڙي، ڪاغذ سميت ڪائي وٺندي هئي. وڏي ٿي ته باقاعده تماڪ ڪائڻ ۽ ڇڪڻ شروع ڪيائين. آخر هنکي اڙيءَ ۾ ڪئنسر ٿي پيو. مان هنکي يڪدم ڪراچي ڪڍائي ويس ۽ سندس علاج شروع ڪرايم. هنجي بيماريءَ مولکي دليا جهان کان بي خبر ڪري ڇڏيو ۽ مولکان منهنجا راڳ به وسري ويا. مان دليا جهان کان بي خبر ٿي هنجي علاج کي جنبي ويس. پورا پنج سال هوءَ ان بيماريءَ ۾ چڙالدي رهي. مون پئسا پاڻيءَ جيان وهايا، پر ڪجهه ڪونه وريو ۽ هوءَ چڙي چڙي مري وئي. ٻيبيءَ جي بيماريءَ ۽ موت مولکي صفا اڌ مئو ڪري ڇڏيو. منهنجي زندگيءَ جون ناڪاميون ۽ ڪاميابيون سڀ هنجي ڪري ئي هيون. هوءَ جو مري وئي ته ڄڻ منهنجي زندگي مولکان کسجي وئي. زنده ته هيس ڪاله، رڳا پساه ٿي کنيم. ٻيبيءَ جي بيماريءَ تي مون پئسا پاڻيءَ وانگر وهائي ڇڏيا. بابو اڄا لنڊن ۾ هو. هن ڏانهن به هر مهيني پئسا موڪليندي هيس. بابوءَ جو اتي خرچ وڏي ويو هو، پر مون کيس ڪڏهن به پئسن جي تنگي ڪانه ڏلي. جيترن پئسن جي گهر ڪندو هو، اوترا موڪلي ڏيندي هئي مالس. هن بيرسٽري پاس ڪري ڇڏي هئي پر اڄا اتي رهيل هو. مون به کيس واپس ڪونه گهرايو. پر ٻيبيءَ جي وڇوڙي کانپوءِ مون هنکي واپس گهرائي ورتو. سوچيو هيم

تہ ٻيبيءَ جي وڇوڙي جيڪي ڏک ڏنا هئا سي بابوءَ جي اچڻ کانپوءِ ڪجھ مٽيئي گھٽجي ويندم. پر بابو آيو تہ هو صفا بدليل هو. گھٽ ڳالهائو تہ ٻھرين هو، هيئر وڌيڪ مانيٺو ٿي ويو هو. هن ۾ آها محبت نہ ئي ڪاله هئي جيڪا اسان سنڌين جو مرڪ آهي. مون سمجھيو هو تہ ٻيبيءَ جي مرڻ جو ٻڌي هو مولکي سيني سان لائي، ٻيبيءَ کي ياد ڪري رئندو، منھنجا لڙڪ اگھندو، مولکي آٿت ڏيندو پر هنجي اکين مان لڙڪ ٻہ نہ ڪريو.

هتي اچي هن وڪالت شروع ڪرڻ جو ارادو ڪيو. مون وٽ جيڪي پئسا بچيا هئا سي مون هنکي ڏنا ۽ هن هڪڙي عاليشان آفيس کولي. هن ڏاڍي جوش ۽ اعتماد سان وڪالت شروع ڪئي. پر سنڌس وڪالت هلي نہ سگھي. ۽ هو اهڙو تہ دل شڪستو ٿي پيو جو وري وڪالت ڪرڻ کان توبھہ ڪيائين، ۽ ٻن چئن ٻين لاڪام وڪيلن سان ملي هڪڙي ايڪسپورٽ-امپورٽ ۽ سرڪاري ٺيڪن وغيره ڪرڻ جي ڪمپني کولڻ جو ارادو ڪيائين. مون وٽ پئسا ڪوله هئا، ڪار وڪڻي ڇڏي هيم، هيئر بنگلو گروي رکي ڪيس پئسا ڏنم. هنکي يقين هو تہ ٿورن ئي ڏينھن ۾ سنڌس ڪمپني ڪامياب ٿيندي ۽ وٽس پئسن جا ڍير لڳي ويندا. پر هو اها ڪمپني بہ هلائي نہ سگھيو. پوءِ تہ چڻ چريو ٿي پيو. روئٽهارڪو ٿي چيائين، ”مولکي ڇڏ تہ مان انگلينڊ وڃان. هتان جي ماڻھن کان مولکي وحشت ٿي ٿئي. ھھڙا بي ايمان ماڻھو مون ڪٿي ڪونہ ڏٺا.“

انگلينڊ ۾ اهترا سال رهي هو اتان جي ماحول ۾ ايترو تہ رچجي ويو هو جو هو هتان جي ماحول لاءِ ۽ هتان جو ماحول هن لاءِ اوپرا هئا. مون هنجي تڪليف کي محسوس ڪيو ۽ جيڪي پئسا مون وٽ بچيا هئا سي مون هنکي ڏنا ۽ هو انگلينڊ موٽي ويو. مان مالي لحاظ کان صفا تباهہ ٿي ويس. ٻئڪن مان جيڪي قرض کنيا هيم تن جو وياج مور کان بہ وڌيڪ ٿي ويو. بنگلو گرويءَ مان ڇڏائي نہ سگھيس. آخر وڪڻي قرض لاٿم.

ٻيبي جي بيماري ۽ وڇوڙي کانپوءِ مون فنڪشن ۾ ڳائڻ صفا ڇڏي ڏنو هو. مون راڳ کي ڇڏي ڏنو، پر راڳ مولکي نہ ڇڏيو. اڪيلي هوندي هيس تہ ائين محسوس ٿيندو هيم چڻ منھنجي ٻيبيءَ راڳ جي صورت اختيار ڪري ورتي آهي ۽ منھنجا وار پٽي، ڇڪ هڻي چئي رهي آهي ”مولکي ڳاءِ ...“ ۽ مان اڪيلائي ۾ ڳائيندي هيس ۽ ڳائي

ڳائي جڏهن ساڻي ٿي ٻولدي هيس تڏهن هاڻ ئي هلڪو ٿي ٻولڻو هيم.

مون محفلن ۾ ڳائڻ ڇڏي ڏنو هو، ٻر حالتن هٿان مجبور ٿي مون وري ڳائي پئسا ڪمائڻ جو ارادو ڪيو.

ستن اٺن سالن ڪالپوءِ مان راڳ جي دنيا ۾ موٽي آيس ته ساري ملڪ ۾ هُل پئجي ويو. اخبارن ۾ خبرون ڇپيون، منهنجي زندگي، فن ۽ ان وقت جي حالتن بابت مضمون ڇپيا. ڪيترن سالن ڪالپوءِ جڏهن مان ٻهريون دفعو اسٽيج تي ويس ته ماڻهن رڙيون ڪري، تاڙيون وڄائي، گلن جي ورکا ڪري منهنجو آدريا ڪيو. مون راڳ شروع ڪيو ۽ زندگيءَ جيڪي سور ڏٺا هئا سي سڀ راڳ ۾ ڳاتم. مون اڄ تائين ڪڏهن به اهڙو سٺو نه ڳاتو هو. ٻر جڏهن مون راڳ ڳائي ختم ڪيو ته ماڻهو ماٺ ٿي ويا. سندن سارو جوش ختم ٿي ويو. تاڙيون وڄايائون ٻر ائين ڄڻ مجبوريءَ ڪان وڄائي رهيا هجن. هڪ ٻه ڄڻي ته مولکي ائين به چئي ڏنو ته منهنجو آواز گهگهو ٿي ويو آهي. مولکي ٻاه وٺي وئي ۽ مون ڳائڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو. اصل ۾ ان عرصي ۾ زمانو ئي بدلجي ويو هو. راڳ جا پارکو الائي ڪيڏانهن هليا ويا هئا. ٻه ٽي وات ڳاڙهيون چوريون سامائيون هيون، جنجي ٻلي ٻلي لڳي پئي هئي. مونکي ته هنن جي آوازمان ٻه ٽيج جي ڏپ ايندي هئي. جڏهن ته سچن فنڪارن جي جاءِ معمولي، وات ڳاڙها ۽ سيڪڙات فنڪار ولاريندا آهن، تڏهن هو سڀ کان وڏو ظلم اهو ڪندا آهن ته ماڻهن جي ذوق ۽ سچي فن جي ٻرک کي ختم ڪري ڇڏيندا آهن. ماڻهن جا ڪن هنن جي ڪچي ۽ ڦڪي فن سان ايترو ته هري ويندا آهن جو هنن ۾ سچي ۽ وڏي فنڪار کي سمجهڻ جي ساڃهه ئي ڪانه رهندي آهي. اهو ئي سبب آهي جو جڏهن به ڪو وڏو فنڪار پيدا ٿيندو آهي ته سندس دور جا ماڻهو کيس قبول نه ڪندا آهن. منهنجي غير موجودگيءَ ۾ وات ڳاڙهن چورن پنهنجي ڪچي، ڦڪي ۽ واهيات فن سان ماڻهن جي ذوق کي ايترو ته خراب ڪري ڇڏيو هو، جو هو منهنجي فن جي بلندين کي سمجهي ئي نه پيا سگهن. مون وقتي ڪاوڙ ۾ راڳ ڳائڻ جو ارادو ته ترڪ ڪري ڇڏيو ٻر حالتن هٿان ايتري ته مجبور ٿي پيس جو وري راڳ ڳائي پيٽ پالڻ ڪانسواءِ ڪو چارو ئي ڪونه هيم. مان محفلن ۾ راڳ ڳائيندي رهيس ۽ محفلن جي ڪارڪنن جو ذات پريو ورتاءُ سمجهندي رهيس. هاڻي ته اها حالت اچي ٿي آهي جو ڪنهن فنڪشن جو ٻڌندي آهيان ته پاڻ

وڃي اتي ڀڇندي آهيان، رحم ڀولدو اٿن ته ڳائڻ جو وارو ڏيندا آهن نه ته موٽي اينديءَ آهيان. ڪا لماٽش وغيره لڳندي آهي ته ناٽڪ منڊلين ۾ ڳائي پنهنجو پيٽ پالينديءَ آهيان. مان پوڙهي ٿي وئي آهيان. ۽ منهنجو آواز، منهنجو راڳ ۽ منهنجي ذات ڪڏهين به پوڙهي نه ٿيندي. منهنجي آواز ۾ اڃان ايترو جادو آهي جنهن ۾ جڪڙجي پڊلدڙ تاڙيون وڄائيندا آهن. تو اڄ ڏٺو هوندو ته جڏهن مان ڳائي رهي هيس ته ڪيئن ماڻهن بي اختيار ٿي تاڙيون ٿي وڄايون ۽ تعريف ٿي ڪيائون..."

هن ڳاله ختم ڪئي ۽ منهنجي اکين اڏو ٿوري دير اڳ وارو ڏيک ڦري ويو. جڏهين هوءَ ناٽڪ منڊلي ۾ ڳائي رهي هئي ۽ سندس کهڳهي ۽ ڦاٽل آواز کان بيزار ٿي ماڻهو مٿس ٺٺوليون ڪري رهيا هئا، جڏهين هڪڙي دور جي فنڪار جو ٻئي دور جا تماشائي مذاق اڏائي رهيا هئا. ڪهاڻي اتي ختم ٿئي ٿي. پر شايد هيءَ ڪهاڻي ڪڏهن به ختم نه ٿيندي ۽ هر دور ۾ دهرائي ويندي.

اسانکي اعتراض آهي

— ساهت ڌارا مخزن (دهلي) جي ڪتاب 'چيتنا' تي، جنهن ۾ سنڌ جي ڪهاڻيڪارن جي ڪهاڻين جو ذڪر نه ڪيو ويو آهي. (انهيءَ ڪري اسين هن ڪتاب تي احتجاج جي طور تي تبصرو نه ڪنداسين.)

— ساهت سنگم (بمبئي) جي هر پرچي تي، جنهن ۾ سنڌ جي ڪهاڻيڪارن ۽ ڪهاڻين کي نظرانداز ڪيو اٿن.

— نئين دنيا (بمبئي) جي مئي ١٩٦٧ع جي پرچي ۾ شايع ٿيل مضمون 'سنڌي ڪهاڻي' ۾ ورهاڱي کانپوءِ جي سنڌ جي ڪهاڻي ۽ ڪهاڻيڪارن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي.

— ادارو

ع - ق - شيخ

محبت جي راهه تي

اڄ سواءِ ڪنهن انتظار جي تنهنجو خط مليو. مهرباني! دراصل تنهنجي خط جو نه، پر توسان ملڻ جو انتظار هو. هنڪان اڳ ته ڪڏهن به ائين نه ٿيو آهي جو تون سواءِ ٻڌائڻ جي هليو وڃين ۽ ميار لاهڻ لاءِ ٻه چار سٽون لکي، صفائي پيش ڪرين پوءِ معافيءَ جي تقاضا ڪرين. تنهنجي غير حاضري جيتوڻيڪ حيرت جو سبب هئي، پر پوءِ به مون سوچيو ته شام جو وڃي تنهنجي گهران خبر چار وٺندس. ائين ڪريان ئي ڪريان، تنهن کان اڳ تنهنجو خط مليو. تو دوستيءَ ۾ وري به پنهنجو ئي پاسو ڳرو ڪيو — شاباس اٿئي، جو ايترو وقت ملڻ ۽ دوستن کي ياد ڪري سگهيو آهين. تو ته هن چوڻيءَ کي به غلط ثابت ڪري ڏيکاريو ته 'عشق ۽ جنگ ۾ سڀڪجهه روا آهي!'

شڪر آهي جو تون جنگ جي ميدان ڏانهن ڪوله ويو آهين؛ البت ڪنهن خاص ڪشش جي ڪري ڇڪجي، پئي ڪنهن هنڌ وڃي لڪتو آهين — اهڙي هنڌ، جتي جي دلڪشي دوستن کان وڌيڪ ۽ سرس پئي ڀائنجي. محبت، سڀني معاملن کان بي نياز ڪيو ڇڏي. پر، اڄ جو انسان جنهنجي سامهون صدين جا سوين انساني تجربا ۽ نتيجا اکين اڳيان آهن، اهو جنگ جي ڀيانڪ نتيجن کان پوريءَ طرح آگاهه آهي. هو سوچي سمجهي، جنگبازن جي حيواني خواهشن ۽ بد ارادن کي هر ممڪن طريقي سان روڪڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ساڳيءَ ريت عشق ۽ محبت جي سلسلي ۾ پڻ سمجهدار ماڻهو، ڏسي وائسي، اکيون پوري پنهنجو پاڻ، اوڙاهه ۾ ڪئين اڇلائيندو؟

تون نوجوان آهين، تو کي شايد ڪل نه هجي ته جواني ۽ محبت جڏهن پاڻ ۾ گڏبيون آهن، تڏهن هڪ معصوم ۽ ناتجربيڪار جي دنيا ئي بدلجي ويندي آهي، پوءِ دليا جي ڪاٻه مخالفت سندن نگاهه ۾ ئي نه هوندي آهي — پلا ڪنهن کي نگاهه ۾ آڻين به ڪئين؟ جڏهن تائين

جي جهرمر، چنڊ جي روشنائي، گلن جي خوشبوءِ، شمع ۽ پروانو ۽ پڻ سڪايل دلين جي چاهنا، ڪائنات جي سرجڻ کان وٺي اٽل رهيا آهن — فطرت جا هي لازوال پهلو ڪير ٽوڙي سگهيو آهي؟ مذهب، سماج، رشتا ناتا، قاعدا قانون ۽ وقت جون الٽيون جابر قوتون، هميشه ساڻن ٽڪرجي، پنهنجا مٿا پٽي ڀڃايا آهن.

تنهنجو ڪهڙو قصور! اها حقيقت جيڪا منهنجي سامهون زبان تي آڻي نه سگهين، اهو راز جيڪو تنهنجي دل ۾ ته هو، پر چپن تائين پهچي نٿي سگهيو، سو آخر ڪيترو وقت 'راز' رهي سگهي ٿو! هن خط ۾ به تنهنجي اها ٻي بيوسي ۽ لاچاري ليئا پائي رهي آهي. لڪائيندي ۽ نه لڪائيندي ۽ نه ٻڌائيندي به مون لاءِ اها هڪ کليل حقيقت بڻجي پئي آهي. اڄ توکي ڪوبه ڏوهه ڏيئي نٿو سگهان. ڪافر آهن اهي انسان، جن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪنهن سان به پيار ڪين ڪيو آهي. اڄ هن مسئلي ۾ ڪئين تنگ نظر ٿيان؟ عشق ۽ محبت جا پانڌيئڙا پنهنجا پير آوري ڪر ته اڄ الهنجي هيٺان پنهنجون اکيون پاٿاري ڇڏيان!

پٺي جي دل جي ڪنهن کي ڪل! ڏاڍي کي بڪئي جو ڪهڙو هياءُ؟ هرهڪ کي پنهنجا مطلب آهن. توکي ڪهڙي فڪر اچي ورايو آهي؛ اهي وسوسا، وساري ڇڏ.

اڄ تنهنجي مختصر خط، منهنجي ماضيءَ جا ڳچ وسريل داستان ياد ڏياري ڇڏيا آهن. اڄ ته الهن سان هڪ ڪهاڻي، توکي به ٻڌايان — اها اکين سان ڏٺل روئداد، جيڪا سالن کان منهنجي يادگيرين جي نگارخاني ۾ سُتي پئي هئي؛ اڄهو هينئر ڪر سوڙي پاسا ورائي رهي آهي — توسان ۽ هن سان ڪيترو نه ٺهڪي ڦهڪي ٿي اچي؛ گويا اها، شايد اها، ساڳي سون ورني ڪهاڻي آهي، جا توسان ٿي اٿين سر لٿون پساهه ڪٽي، سڄاڳ ٿي، سورنهن سينگار ڪري ويهي رهي آهي.

۱۹۴۴ع وارو زمانو هو. باک ڦٽي هئي، بمبئي جي بندرگاهه تي هڪ سانت واري فضا ڇانيل هئي. هوا ماٺي هئي. البت ڪيڏيءَ ڪيڏيءَ مهل ڪناري تي بيٺل ٻيڙيون، رڪي رڪي، آهستي آهستي هڪ ٻئي سان ٽڪرجي، جدا ٿي، وري ٽڪرجي رهيون هيون. ٿورڙو ڏنڌ هو. مهاڻن جون ٻيڙيون جيڪي واپس پئي وريون، سي ڪناري ڏانهن وڌنديون نظر ٿي آيون. ڪٿي، ڪٿي ايڪڙ ٻيڪڙ جل ديوتا جا پوڄاري، سمس نماڻي پوڄا ۾ مگن هئا، ۽ آسپاس ۾ ڪي ٿورڙا ماڻهو هوا خوري ڪري رهيا هئا.

سج ڪني ڪيڏي، ڏنڌ ۽ غبار غائب ٿي ويو. سمنڊ ۽ بندر جڻ

لنڊن مان سڄاڳ ٿي ويا. بندر جي اوپر پاسي نوجوان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جا ٽولا اچڻ لڳا ـــ ٿيلها، ٽفن ـ باڪس، ڪُڙا، نوٽبڪ، پنا ۽ رنگ ـــ هر ڪنهن جي هٿن ۾ هئا. هي سڀ آرٽ ڪاليج جا شاگرد هئا. هر ڪنهن جي منهن تي مرڪ هئي ۽ هڪ ٻئي سان کل مذاق ۾ مصروف هئا. وقت پنهنجي رفتار سان گذرندو ٿي ويو، ۽ شاگردن جا ٽولا آهستي آهستي هلندا هڪ هنڌ اچي ڪٺا ٿيا. ٽهڪڙن ۽ هوڪرن جو آواز وڌندو رهيو. پر پاسي ۾ شهر جا ڪي ٻيا ماڻهو به ڏسجي رهيا هئا.

جهاز سيٽي هنئي ته سڀئي شاگرد ٻڪرين وانگر ٽپ ڏيندا، جهاز ۾ سوار ٿيندا ويا. شاگردن جو گوڙ جيئن پوءِ وڌندو ٿي ويو. جهاز هاڪاريو ته شاگرد جتي آهن، اتي ويهي رهيا. گوڙ ازخود گهٽجڻ لڳو. ڪي شاگرد پنهنجن ٿيلهن ۽ ٽفن ـ باڪسن کي کولي ڪاڏي جون شيون: ڪيڪ، بسڪيٽ، ڪيلي جون ڦريون ۽ ”چڪو“ وغيره، هڪ ٻئي کي ڏيڻ لڳا. سيٽي جا وات چرڻ لڳا. ڪنارو ڏسڻ ۾ ڪولهه ٿي آيو ۽ جهاز پنهنجيءَ منزل ڏانهن جيئن پوءِ تيز رفتار سان وڌندو ٿي ويو. آرٽ ڪاليج جا شاگرد ’ايلفنٽا‘ جون غارون ڏسڻ ۽ اتي ڪم ڪرڻ لاءِ وڃي رهيا هئا. هي تفريحي جهاز، آخري جهاز هو: چاڪاڻ ته ڏينهن اڌ ۾ چوماسي جي موسم اچڻ واري هئي. چوماسي ۾ سمنڊ جي گهري هئڻ ڪري هن طرف سير سفر بلڪل بند رهندو هو.

رڪي رڪي ڪٿان ٽهڪڙن ته ڪنهن مهل مائيءَ گفتگو جو آواز ٻڌڻ ۾ ٿي آيو. جهاز، جو پنهنجيءَ رفتار سان پئي هليو، سو نيٺ منزل تي اچي رسيو. ڪنارو ايڏو اوڀو ڪولهه هو، جنهنڪري جهاز پري ٿي بيهي رهيو. ڪناري کان ٻه ٻيڙيون مسافرن کي کڻڻ لاءِ جهاز ڏانهن وڌيون، سمورا شاگرد ڪناري تي پهچي، ٽولين جي صورت ۾ هڪ ورن وڪڙن واري پيچري تان هلڻ لڳا. ڇوڪريون، پنهنجو سامان ڇوڪرن کان کڻائي اڳتي هليون. جنهن به ڇوڪري کي اهڙو موقعو مليو، تنهن پاڻ کي ڄڻ وڏو خوش نصيب تصور ٿي ڪيو.

ميل ڏيڍ جي مفاصلي تي ’ايلفنٽا‘ جون غارون هيون، انهن غارن ۾، جيڪي، جبل کي کوٽي اندر ٺاهيون ويون هيون، سو دراصل ’شو ديوتا‘ جو مندر هو. شو جي پوڄارين ۽ شو جي فنڪارن وڏيءَ شردا ۽ جفاڪشيءَ سان جبل کي اندران ٽُڪي، کوٽي، شيو ديوتا جي تاريخ کي ابدي حياتي بخشي هئي. شيو مهراج جا مڙيئي روپ، پٿر جي ديوارين تي ايندڙ نسلن لاءِ ماضيءَ جي تاريخ جا عبرت انگيز

داستان هئا، جن آرٽ ڪاليج جي شاگردن کي ڪشش ڪري پاڻ وٽ گهرايو هو — مرد ۽ عورتون، ڇوڪر ۽ ڇوڪريون، شايد پنهنجو پراڻو روپ ڏسڻ آيا هئا.

شو ۽ پاربتي، آدم ۽ حوا: انسان ذات جو اهو تصور، جڻ هڪ فطري جذبي ۽ ازلي رشتي ھر ڪنهن کي کهلي هٿ آندو هو. يا ائين چئجي ته ماضيءَ جي فنڪارن اڄوڪي دور جي فنڪارن کي، پنهنجي فن جي مشاهدي جي ڇڪ ڪئي هئي ۽ دعوت ڏني هئي. شاگردن جا مختلف ٽولا مورتين اڳيان پنهنجي پنهنجي نگاهه ۽ ذوق مطابق حيرت جي دنيا ۾ هئا: ڪي پنڊ پهڻ ٿيو بيٺا هئا، ڪي سيس امائي پنهنجي شردا سان سجدا ڪري رهيا هئا، ڪي وري لوڻبڪ کولي اسڪيچ ڪري رهيا هئا ته ڪن وري رنگن جون پيٽيون کولي، برش کڻي پينٽنگ شروع ڪري ڏني هئي.

ايلفنٽا جي غارن ۽ شيو جي هن مندر ۾، جيڪو بمبئي جي ساحل کان دور ۽ ويران پيو هو، تنهن ۾ اڄ هڪ ائين قسم جي هلچل ۽ رونق نظر اچي رهي هئي. جيئرا جاڳندا انسان صدين جي هن پراڻي مندر ۾ ساڳئي خلوص ۽ محبت سان، گنڀير مورتين جي پر وقار ماحول ۾، هر چيز جو جائزو وٺي رهيا هئا. دروازي وٽ ۾ نوٽيس بورڊ هئا: هڪڙي تي لکيل هو، ’مندر جي مٿان ماڪيءَ جي مکين جا مانارا آهن، انهن سان هٿ چراند نه ڪريو.‘ ۽ ٻئي بورڊ تي لکيل هو ته ’مهرباني ڪري مندر ۾ گهڙڻ کان اڳ، داخلا جي ٽڪيٽ ضرور وٺو.‘ ٻئي بورڊ کي پڙهي، هڪ نوجوان وراڻيو، ”مندا ۽ داخلا جي ٽڪيٽ! مها مکي چوس بمبئي سرڪار!“ ٻئي وراڻيو، ”شيوجي ديوتا جي ارداس آهي، ارداس!“ هڪ ٻئي چٽي چيو، ”اهو ته پوڄاريءَ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي. جيڪي وٺيس سا پيٽا ڏئي.“ ٽئين چٽي ٽوڪ ڪندي چيو، ”مندر ۾ وڃڻ جي قيمت ۾ آنا! جن وٽ آنا نه هجن، اهي ٻاهر ويهي رهن.“ چوٿين چٽي رڙ ڪئي: ”مانارا، مانارا ... ماکي ... ماکي!“

مندر جي وچ ۾ هڪ ننڍي چئن دروازن واري ڪوٺي هئي. انجي وچ ۾ چڱو موچارو، سنئون سڌو، گول ۽ لسو پٿر ڪڙو کهل هو، ڪي شاگرد اسان کان اڳ هن ڪوٺيءَ ۾ پهچي چڪا هئا. هو پاڻ ۾ مندر متعلق ڳالهيون ڪري رهيا هئا: ”اهو شيو لنگ آهي. جيڪو هتي سچيءَ دل سان اچي دعا گهرندو، اها مقبول ٿيندي. رکو شو شوا پلا پاربتيءَ کهڙو ڏوهه ڪيو آهي!“

”پاربتي لہ ھجي ھا، تہ ھولد ھيءَ دليا ئي نہ ھجي ھا! آءٌ تہ پاربتيءَ جو پوڄاري آھيان ’جئي جئي پاربتي!‘ ’جئي جئي شوا!‘ ائين چئي، ھن وراڻيو، ”اوھانکي ڪا خوشبوءِ اچي ٿي؟“ ٽولي مان ڪن شاگردن وراڻيو، ”نڪو... لہ لہ... ھا ھا، ڪا بدبوءِ آھي... ھا، اھا ھن ڪوٺيءَ جي خاص خصوصيت آھي... اھا باس اھڙي آھي، جھڙي شينهن جي رھڻ واريءَ جاءِ ۾ ھوندي آھي. اھا باس صدين کان موجود آھي – صدين تائين ھتي قائم رھندي... ڪاريگرن ۽ فنڪارن... اساڳي ديس جي ڪلاڪارن مان ڪير سينو ساھيندو... ڪلا ھميشہ امر رھندي... جون ٿا تہ جنھن وقت اھا بوءِ بند ٿي ويندي، تہ ھيءُ سارو مندر پرزا پرزا ٿي ڪري پوندو.“

مندر جي پراسرار فضا ۾ مڪمل خاموشي ڇانئجي ويئي. خاموش پٿر جي ديوارين، اندر آيل انسانن کي پاڻ جھڙو بي جان ۽ بي حس بڻائي ڇڏيو ھو. ھرڪو پنھنجي ڪم ۾ رڌل ۽ غرق ھو. ھن ساڻتڪي ماحول ۾ جيڪڏھن اڪيون ڪٿي پورجن تہ ھولد ڪنھن مان ڪجھہ بہ پڌي ڪين سگھجي – زندہ انسان ھتي پھچي جڻ تہ ساھہ کڻڻ ئي ڇڏي ڏنو ھو. غارن ۽ غارن جي پٿرائين ديوارين تي ھتي ھتي ديو-قد پٿر جا مجسما ۽ انھنجي پر ۾ ڪاليج جا شاگرد بلڪل بي سرت، دليا مافيھا کان بي نياز، وقت ۽ مڪان کان بي پرواھہ، گويا غارن جو ئي ھڪ حصو بڻجي چڪا ھئا – ھوائن بہ فن ۽ فنڪار جو تعلق اھڙو آھي، جنھنکي ھڪ ٻئي کان الڳ ڪري ڪونہ سگھجي.

ڪافي وقت ڪاپوءِ، اوچتو مندر جي خاموش ماحول ۾ گوڙ پيدا ٿيو. آواز اچڻ لڳا ۽ جيئن ڀوءِ شور وڌندو ويو – جوالا مکي ڦاٽي پيو ھو يا ڪو زلزلو زمين جو سينو چيري ڦاڙي رھيو ھو. شاگرد خوف و ھراس وچان مندر جي سرغر وٽ ڳاھٽ ٿيندا ويا. شولنگ واري بوءِ ڦھلجي رھي ھئي، شايد مندر چڪنا چور ٿيڻ وارو ھو. خبر انٿي پيئي تہ ھي پيالڪ وايو منڊل ڇا جي ڪري پيدا ٿيو آھي. شاگردن جي ميڙ ۾، ھڪ شاگرد مردي جيان بي حس پيو ھو. ھنجي ٻانھن، پيرن ۽ منھن تي بيشمار ماکيءَ جون مکيون چھٽيون پيون ھيون. ٻاسن کان بيٺل شاگردن جا ميڙ... پراڻي مندر ۾ ھڪ نئين غار جو اضافو ٿي چڪو ھو.

نيم مردہ شاگرد جي جسم ۾ اڃا ٿورو گھڻو ساھہ ھو. اوڏيءَ مھل، سرھتي ڇوڪري قد جي پوري پني، ڪڻڪ رنگي، ٠رکھہ لپٽي،

جنهنجون واسينگ جهڙيون چوٽيون، ٻنهين ٽائين ٻڌي لٽڪيون. هن هڪدم، ”هٽو هٽوا پري ٿيو، جاءِ ڏيوا“ چولدي، ديوان والگر انهيءَ بي هوش شاگرد جي ويجهو آئي. هنجي چهري تي آلد مالڊ هئي ۽ هنجي اکين ۾ اميدن جي جوت ٻري رهي هئي.

ڇوڪريءَ جو نالو ’مڊگانوڪر‘ هو. هن پنهنجي ساڙهيءَ جي ڪلهي واري پلؤ کي چيلهه سان ويڙهيندي، ڀٽ تي پيل شاگرد وٽ پهچي، مشين والگر تيزي سان هنجي بدن تان ماکيءَ جون مکيون لاهڻ ۽ ڏنگ ڪيڻ لڳي. رکي رکي، هوءَ پنهنجي ڪوئل جهڙي ڪومل آواز سان چئي رهي هئي، ”مهرباني ڪري پري هٽو، تازي هوا اچڻ ڏيوا مهرباني ڪريوا هٽو... مهرباني!“ جلد ئي هنجو سارو جسم مکين کان آزاد ٿيو ۽ هنجي جسم ۾ جان آئي. مڊگانوڪر هاڻي هنجي جسم تي مالش شروع ڪئي، هن ڪافي وقت ڪالپوءِ اکيون کوليون: موت جي چنبن مان اکري جيئرو جاڳندو هن دنيا ۾ پنهنجي ساٿين وٽ پيهر موٽي آيو. هو اٿي ويٺو ۽ حيرت مان پنهنجي پير ۾ ويٺل مڊگانوڪر ۽ ٻين کي ڏسڻ لڳو. جلد ئي هنجي چپن تي مسڪراهٽ آئي. ٻيئل شاگرد اطمينان سان ٽڙي پکڙي ويا، ۽ باقي هو ٻه ڄڻا وڃي رهيا. حامد اٿڻ جي ڪئي، پر مڊگانوڪر هٿ جي اشاري سان منع ڪندي پاڻ هنجي پرسان سرڪي ويهي رهي. هو پاڻ ۾ هوريان هوريان ڳالهائڻ لڳا. منڊر ۾ وري سالت ٿي ويئي. البت، ڪن شاگردن هن جوڙي کي ڏسي، پاڻ ۾ حيرت ۽ حسرت پري پڻ پڻ ضرور ڪئي ٿي.

حامد، احمد آباد جو ويٺل هو. هنجي منهن مهانڊي، شڪل صورت، بت، ۽ قد ڪاٺيءَ ۾ ڪا خاص جاذبيت ڪاله هئي. ڪن ته بنهه بيڊولا هئس، باقي اکين ۾ البت سادي مرداني سولهن ضرور سمايل ٿي نظر آئي. هو پينٽنگ سيڪشن جو شاگرد هو. ورم ڪاله گذري ته ڪيترا شاگرد هن جوڙي ڏانهن ٻه - ٻه - ٽي - ٽي، ٿي اچڻ لڳا— چاڪليٽ، ڪٽمنڙا، بسڪيٽ، ڪيڪ، سئنڊوچز، اوپاريل آنا، ڪير، ڪيلا، صوف، چانهه، ڪافي— جنهن وٽ جيڪي ڪجهه موجود هو سو حامد وٽ پاڻ کڻي آيو. هو مشڪندو- سيني ڪان اهي شيون وٺندو مڊگانوڪر جي اڳيان رکندو ويو.

پر شاگرد ۽ شرارت کي ڌار ڪري سگهجن — ڪهڙيءَ پل جي سالتيڪائي ۽ ڌيرج ڪانپوءِ، هنن حامد ۽ مڊگانوڪر تي فقري بازي شروع ڪري ڏني — ”حامد، قسمت وارو آهين! ڪاش؛ اهي ماکيءَ جون مکيون

اسالکي ڏلگ هڻن ها!” ”مدگاڻوڪر بهترين سوشل ورڪر، سرگ جي اپسرا، جنت جي حور، رحمت جي ديوي!... آب حيات! حامد زنده باد! مدگاڻوڪر زنده باد!“

حامد ۽ مدگاڻوڪر، مشڪندا ۽ شرمائيندا رهيا آخر، شاگرد پنهنجي بازي هارائي، مات ڪائي، هٽندا ويا. مدگاڻوڪر، حامد کي ڪاڻ لاءِ زور پرڻ لڳي ته هن ليزاري ڪندي چيو، ”مونکي مجبور نه ڪر، ڪاڏي لاءِ دل نٿي چوي.“

”پاڻکي ڏس ته ڪيترو نه لهساڄي ويو آهين. ڪجهه کاءُ ته طاقت اچيئي.“ ائين چوندي مدگاڻوڪر منهن ۾ ڳنهڻ وجهي هڪ ڪيلي جي ڪل لاهي، حامد جي وات ڏانهن وڌجهو آندو. ”مد، مدي... تنهنجو حڪم... ۽ آءٌ پر... توکي خبر نه آهي... مونکي روزو آهي، رمضان شريف جو پهريون روزو.“

”پاڳل... پاڳل، هن ۽ ههڙي حالت ۾ به مذهب جا پنڌڻ! لاچاري ۽ عقيدت، عجيب حماقت. ڏاڍو بهادر آهين... واهه تنهنجي بهادري: ماڪيءَ جي مڪين توکي ڪيرائي وڌو... مغرور، هٺيلا، پلا ماڪي جي مکين پڻ تي حملو ڇو نه ڪيو؟ توکي هيٺ منڊر ۾ ڪير ڪڍي آيو؟“

حامد خاموش لڪاهن سان ڏسندي ٿي رهيو. ”منهنجي سوالن جا جواب ڏي، حامد! ڇا تو ڳالهائڻ جو به روزو رکيو آهي؟“ حامد ڪنڌ لوڏيندي ورندي ڏني، ”نه نه، مدي، اسين استاد سان گڏجي منڊر جي مٿان نظارو ڏسڻ ويا هئاسين. هتي جبل ۽ سمنڊ جو نظارو نهايت دلڪش آهي. آءٌ الهيءَ نظاري کي ڏسندو رهيس، ۽ پڻ ڪان ٿورو پنتي هوس، اوچتو ماڪيءَ جي مڪين جو حملو ٿيو، يلغار هئي. پوءِ خبر ناهي ڇا ٿيو — تون به ته مٿي هئينءَ؟“

”هائو، مونکي خبر آهي.“ مردانو آواز آيو.

حامد ۽ مدگاڻوڪر آواز طرف منهن ڦيرايو. ڪاليج جو هڪ شاگرد ڳالهائي رهيو هو. هن چيو، ”حامد تون مٿي مٿو پيو هئين...“ ۽ پوءِ مدگاڻوڪر ڏانهن اشارو ڪندي چوڻ لڳو، ”... آسمان مان پرين جي راڻي هيٺ لٿي، جنهن توکي پنهنجن ٻرن ۾ ويڙهي، منڊر ۾ ڪٽي ليٽايو، ماڪيءَ جي مکين توتي الهيءَ ڪري حملو ڪيو، جو تون خود ماڪيءَ ڪان وڌيڪ مٺو آهين. تون قسمت وارو آهين جو مدگاڻوڪر جهڙيءَ ديويءَ توکي لٿين سر جنم ڏنو آهي.“ ائين چئي، هو ڊوڙ پائي پڇي هليو ويو.

ڏينهن جو چوٿون پهر لڙي چڪو هو. سڀئي شاگرد واپس پيڙين ۾ چڙهي، جهاز تي سوار ٿيا. جهاز تيزيءَ سان هلڻ لڳو. سج اولهه طرف الله ۾ غائب ٿيندو ٿي ويو ۽ آسمان تي ڪڪرن جي ڪاري چادر ڇانئجڻ لڳي. ٿوري وقت کانپوءِ وڏي زور ۽ شور سان مينهن وسڻ لڳو. حامد اڪيلو ئي اڪيلو هڪ ڪنڊ ۾، ڪنهن ڳوڙهي ويچار ۾ غرق هو. مينهن وسي رهيو هو ته جهاز اچي بندر تي لنگر هنيو. ڪن وٽ ڇٽيون هيون، ته ڪي هٿين خالي. هرڪو جهاز مان لهندو، ٽڪڙو ٽڪڙو هلندو ٻيڙيءَ جي ڪِهٽين ۾ غائب ٿيندو ٿي ويو. حامد مينهن ۾ پاڻ پسائيندو 'ڪريفورڊ' مارڪيٽ واري بس اسٽينڊ تي پهتو ته مڪگانوڪر ڪليل ڇٽي کڻي اچي حامد جي مٿان جهلي. مٿان بجليءَ جو بلب ٻري رهيو هو. مڪگانوڪر جي تيز نگاهن، حامد جي چهري جو جائزو وٺندي چيو، "تون ته ڏڪي رهيو آهين، سيءُ ٿو ٿيئي ڇا؟ هيءَ ڇٽي پاڻ سان کڻي وڃ. سڀاڻي اسپتال ۾ ضرور وڃجانءِ — تنهنجو منهن ٻه سُڄي ويو آهي. فڪر نه ڪر. هيءُ منهنجو ٽيلهو ته وٺ." ايتري ۾ بس آئي ۽ حامد بس تي چڙهي 'سبحاني هاسٽل' ۾ اچي پهتو.

هاسٽل جي ڪوٺيءَ ۾ پهچي هن ڪپڙا ته بدلايا، پر سيءَ سببان سندس سارو بدن ڏڪي رهيو هو. هو هڪدم بستري ۾ ليٽي پيو. هنجو پارٽنر، جنهن ڏالهنس اڄا توجهه نه ڏنو هو، تنهنجي جڏهن هنتي نظر پيئي ته هڪدم حيرت وچان پڇيائين، "حامد، خير ته آهي — هي ڇا؟ توکي ته بخار آهي! خبر ڏي، ايڪسڪرشن ڪيئن گذري؟" هن حامد تي سوالن جو وسڪارو لائي ڏنو.

"ڪجهه به ڪونهي، وقت سٺو گذريو. معمولي بخار آهي. مٿو پيو ڦريم — مولڪي بڪ آهي ۽ ننڊ جي ضرورت به. معاف ڪج، پيٽيءَ مان مفلر ڪڍي ڏي."

"وٺ هيءَ مفلر. هيءُ ٽيلهو ڪنهنجو آهي؟ اڙي، هن ۾ ته ڪي شيون آهن — چاڪليٽ، ميوو ۽ زالالو پرس! سچ ٻڌاءِ، تون اڄ ڀالو ڪري ڪيڏاهن ويو هئين؟"

"پارٽنر، صبح جو خبرون ڪندس." ۽ پوءِ حامد مٿي ڪي مفلر ويڙهي، پنهنجي مٿان سوڙ وجهي ڇڏي. حامد ٿڪل هو. هن ننڊ جي ڪوشش ڪئي. ڪلاڪ ٻن جي لوچ پوچ کانپوءِ مس مس هنجي اک لڳي.

صبح جو پارٽنر اڃا ستو ئي پيو هو ته حامد بستري مان اٿيو. هنکي پتو ڪوله هو. هن آرسي کڻي پنهنجو منهن ڏٺو. هنجو منهن

اڃا سچيل هو. هن ٻوءِ ٽيلهي مان ڪجهه ڪيڏي ڪاڏو ۽ ڪاليج وڃڻ جو خيال لاهي ڇڏيو رهيو. پارٽنر سڄاڳ ٿيندي حامد ڪان ڪالهوڪيءَ واردات جي پڇا ڪئي. حامد بستري ۾ ليٽندي سمورو احوال ٻڌايو.

”دوست، هيءَ نه رومانٽڪ ٽريجڊي آهي، ٽريجڊي نه پر ڪاميڊي! توکي دوا کپي، اسپتال هل ... نه نه، توکي دوا جي ضرورت نه آهي، ها، البت ٻاهر نه نڪرجئين.“ پارٽنر هڪ ئي ساهيءَ حامد کي ميٺيان جملا چئي ويو.

”آءٌ ٺيڪ آهيان پارٽنر، فڪر نه ڪر. وري ٻن ٽهرن جو ڳڏبا سين.“

پارٽنر ڪوٺيءَ مان اٿي ٻاهر هليو ويو ۽ حامد بستري ۾ ليٽي پيو.

ساڳئي ڏينهن ٻن ٽهرن جو مدڪاٺوڪر، بمبئي اسٽيشن جي پرسان مسلم سبحاني هاسٽل ۾ پڇا ڪندي اچي حامد جي ڪوٺيءَ تي پهتو. حامد هينئر بلڪل سرهو هو. مدڪاٺوڪر حامد جي روم ۾ اندر رکندي اڃا ڪانئس مزاج پرسي ئي ڪري رهيو هئي ته عين موقعي تي هنجو پارٽنر اچي سهڙيو. دروازي تي بيهي، پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ هڪ ڇوڪريءَ کي ويٺل ڏسي، هيڪر ته حيرت ۾ پئجي ويو، پر جڏهن حامد کيس چيو، ”پارٽنر، هليو اچ. هيءَ اها ئي ته آهي، جنهن ڪالهه همت ڪري منهنجي حياتي بچائي.“ ۽ پوءِ مدڪاٺوڪر ڏانهن نهاري، چيائين، ”مدڪاٺوڪر، هي آهي منهنجو پارٽنر.“ ڪجهه رسمي ڳالهين کانپوءِ مدڪاٺوڪر موڪلائي هلي وئي.

سامهون ميز تي رکيل ٽيلهي تي نظر پوندي، حامد سوچڻ لڳو، ’آءٌ ڪهڙو نه احسان فراموش آهيان. هن ٽيلهي ۽ پرس ڏيڻ جو مونکي خيال ئي ڪونه آيو.‘ هو اڃا انهن ئي خيالن ۾ هو ته سندس پارٽنر ورائيو، ”حامد، ڪهڙيءَ دنيا ۾ وڃي پهتو هئين — ساعت اڳ ته ڄڻ هتي تنهنجو وجود ئي ڪين هو. تو ته رڳو هن ڏانهن پئي تڪيو — واه جي مرهٽياڻي هئي! پنهنجي ٽانئين واسينگن جهڙا وار! اڙدو ته ڪهڙي نه صاف پئي ڳالهايائين. هنجي آواز ۾ ڪيڏو نه مٺاج آهي.“ حامد جو چهرو لعل ٿي ويو ۽ هن جذباتي انداز ۾ ورائي ڏني، ”بس ڪر، پارٽنر، گهڻو ئي ڪجهه چئي ورتئي.“

”معاف ڪر حامد، دراصل آءٌ تنهنجي چوڻ جو داد ڏيئي رهيو آهيان. شال توکي ليڀهه هجي! چڱو مونکي دير ٿي ٿئي. آءٌ هلان ٿو.“ ائين چوندي، پارٽنر ٻاهر اٿي هليو ويو.

حامد وڏي الجهن ۾ ڦاسي چڪو هو. هو اڪيلو هو ۽ ٻنا ڪنهن

رڪاوٽ جي پنهنجي خيالات جي دنيا ۾ محو هو. هنجون پريشان نگاهون ڪوٺيءَ جي چئني ديوارن، درين ۽ دروازن ڪان ٻاهر، هيڏانهن هوڏانهن پنهنجي دل جي تسڪين جو سامان ڳولهي رهيون هيون. هنجي دل زور زور سان ڌڙڪي رهي هئي ۽ پوءِ هنجا چپ آهستي آهستي چرڻ لڳا. هو خود بخود پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو، "مولڪي ڇا ٿي ويو آهي. منهنجي دل هن ڏانهن ڇڪجي رهي آهي. هي عشق ۽ محبت جو جادو ته ڪونهي! ا، ا، هي، اهو منهنجو وهم آهي. آءٌ جڏهن احمد آباد ڪان هيڏانهن آيس ٿي ته منهنجي ماءُ مولڪي چيو هو، "پٽ، محنت ڪري ڪم ڪجئين. مون ٻڌو آهي ته بمبئي جون ڇوڪريون نهايت چالاڪ آهن. تون شادي شده آهين. ڇوڪرين ڪان پري رهج." مون ماءُ سان واعدو ڪيو هو، مولڪي ضرور سوچڻ گهرجي. مدي لهايت شريف ۽ خوبصورت آهي. هوءَ ايلوتا جي زنده جاويد مورت آهي. اجنتا جي غارن جي جيئري جاڳندي تصوير آهي. هوءَ خدا جو روپ آهي. هن منهنجي زندگي بچائي. هوءَ نه هجي ها ته هوند آءٌ مري وڃان ها. آءٌ هنجو ٿورائتو آهيان ۽ هنجي سدائين پوڄا ڪندو رهندس." هن تي وري خاموشي طاري ٿي وئي ۽ هو حيرت سان ڪوٺيءَ ۾ پيل هر چيز کي گهوريندو ۽ سوچيندو ٿي رهيو.

هفتي گذرڻ ڪانپوءِ به حامد جي اها ئي ساڳي حالت هئي. هو سوچ ۽ ڳڻتين جي چار ۾ ڦاسي، چوڪنيو ڇڪڙجي چڪو هو. هنجي پريشانيءَ ۽ اداسائيءَ جو وجهه وٺندي، شاگردن عجيب غريب چرچا ۽ ٽوڪبازي شروع ڪري ڏني. هو سڀڪجهه ٻڌندو ۽ برداشت ڪندو ٿي رهيو. آخر هن لاچار ٿي هاسٽل جي ڊائننگ هال ۾ ماني کائڻ ڇڏي ڏني. حامد ۽ مدڪانوڪر متعلق سڄي ڪاليج ۾ عجيب غريب چميگوين جو طوفان ڪڙو ٿي ويو. مدڪانوڪر بمبئي جي مدريل خاندان جي هڪ سمجهو ڇوڪري هئي. هنجو پيءُ گهڻن ڪارخانن جو مالڪ هو. هنجي چاچي جي شهر ڪان ٻاهر هڪ وڏي اسپتال هئي. چاچي ئي هنکي پاليو هو. هوءَ اڪثر چاچي وٽ رهندي هئي. هوءَ پينٽنگ سيڪشن ۾ هئي. حامد جي ته دنيا ئي بدلجي چڪي هئي. رات جو جڏهن هاسٽل جا شاگرد سمهي پوندا هئا ته چورن وانگر لڪي لڪي، پنهنجي ڪوٺيءَ جو پيڪڙيل درڪولي، سمهي پوندو هو. صبح جو شاگرد اٿن ئي اٿن، سڀني ڪان اڳ هنجو بسترو خالي ڏسبو هو.

پورا چار مهينا گذري ويا. هاسٽل ۾ آرٽ ڪاليج جي شاگردن

جون چميگوئيون ۽ چرچا گهٽيا بند ٿي ويا. بمبئيءَ جي مصروف زندگيءَ ۾ حامد ۽ مدگاؤنڪر وارو حادثو هوا جي جهوٽي جيان آيو ۽ ختم ٿي ويو. پر، هيڏي ساري عرصي ۾ حامد ۽ سندس پارٽنر فقط هڪ اڌ دفعو پاڻ ۾ گڏجي سگهيا هئا. هڪ اهڙي موقعي تي حامد سان پارٽنر ڳالهائي رهيو هو ته حامد جي چهري تي اداسائي ۽ اکين ۾ انتهائي ويراني هئي. هن در جي اڳيان بيهندي، حامد کي چيو هو، ”مولڪي تون پنهنجو دوست ڪري نٿو سمجهين. افسوس، تو پنهنجي ڪهڙي حالت بنائي ڇڏي آهي. ڪٿي ٿو گذارين؟ نه يار نه دوست، نه هاسٽل نه ڪاليج — ڇرين کي ڪي سنگ ٿيندا آهن. سچي ڪر، پڌاءِ نه ته توکي اڄ هن ڪوٺيءَ ۾ بند ڪري، تنهنجي مائٽن ڏانهن تار ڪري کين گهرائيندس — هي ڇا، ڇوڪرين وانگر ڪنڌ ڇو جهڪائي ڇڏيو اٿئي؟ گولڪو آهين ڇا؟ ڇي ڇي، عورتن وانگر روئي رهيو آهين.

”ڳالهه پڌي، مدگاؤنڪر هتي آئي هئي. بزدل، جنهن تنهنجي جان بچائي، ان سان تو ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيو آهي. هي چار ئي مهينا تو ديوانن وانگر بمبئي جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ ٺوڪرون ڪاڍيون آهن. نيث تنهنجو مطلب ڪهڙو آهي؟ ڏس، ڪنهن سان ته دل جو دک سور اور. پنجئي آڱريون برابر ڪينهن. مون تي اعتبار ڪر؛ تنهنجي اندر جي ڳالهه، منهنجي دل جو راز رهندي — تنهنجو قسم!“

حامد پنهنجون ڳوڙهن ڀريل اکيون مٿي کنيون ۽ ڏڪندڙ آواز ۾ چيو، ”ڪجهه به ڪينهي، دوست اڄ وڏيءَ الجهن ۾ آهيان. توکي ڇا ٻڌايان. تنهنجي سيني ۾ پٿر جي دل آهي. چڱو، ڇاله جو آرڊر ڏيئي اچ، ته پوءِ ڳالهيون ڪريون.“ حامد هڪ ڏکيو ساهه کڻندي مٿيان جملا وڏيءَ مشڪل سان ادا ڪيا. پارٽنر چانهه کڻائي آيو ته ڪوٺي خالي پيئي هئي، ۽ حامد الائي ڪيڏانهن گم ٿي ويو هو.

حامد ڪوٺيءَ مان نڪري هاسٽل جي پٺ ورتي. پوليس ڪوارٽرن ۽ اسپتال جي وچان لنگهي ڏوبي تلاءُ جي چوواٽي وٽ بيهي، واٽڙن وانگر اهاڙ لڳو چوواٽي وٽ ڪافي رش هئي: ماڻهو، موٽرون، بسون، ٽرامون، سائيڪلون، سڀئي تيز تيز پنهنجي ڪنهن نه ڪنهن منزل ڏانهن وڃي رهيون هيون، ۽ حامد هڪ بي منزل مسافر وانگر، هيڏانهن هوڏانهن ڀٽڪندو، ڏوبي تلاءُ جي چوواٽي وٽ اچي پهتو. هو سواءِ ڪنهن فيصلي جي واٽڙن والگر بيهي رهيو. هن ائين ٿي محسوس ڪيو ته هي چوڌاري وڏا وڏا محل، ماڙيون، رستا، مطلب ته هر چيز کيس گهوري رهي هئي. حامد گهٻرائجي، جلدي ڪنڌ

ڪٽي هيٺ ڪيو. خيالن ئي خيالن جي دنيا ۾ هنکي ياد آيو ته 'پارٽنر ڇانهه وٺي آيو هوندو. مونکي ته ڏسي ڇا سمجهيو هوندائين. اڄ ته هو وڏو همدرد نظر اچي رهيو هو — مطلبي، مڪار ۽ خود غرض... آءٌ اڪيلو آهيان. مئڪاٺوڪر روم تي ڇاجي لاءِ آئي هوندي؟ پارٽنر هن سان ڪهڙيون ڳالهيون ڪيون هونديون... دل جو درد ۽ انجو درمان ڪير ٿو ڪري! ڪير ڪنهنجو همدرد آهي. پارٽنر ڳوٺ تار ڪئي ته ڇا ٿيندو. ماءُ سان ڪهڙو انجام ڪري آيو هوس. هتي اچي مونکي ڇا ٿي ويو آهي؟ مونکي ڪهڙيءَ ڪتيءَ ڪنيو جو ايلفنٽا ويس. مونکي مندر جي مٿان ڪير هيٺ ڪٽي آيو. مئڪاٺوڪر جي هٿن ۾ ئي مري وڃان ها — سڀئي مون تي چٺرون ڪن ٿا. آءٌ چريو ٿي ويندس. آءٌ واقعي ديوالو ٿي ويو آهيان...'

فوٽ پاٿ جي پرسان موٽرون فرڙاٽ ڪنديون لنگهيون ته حامد جي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو. هو چوواٽو اڪري، اولهه طرف روانو ٿيو، جتان چرني روڊ وٽي تيزيءَ سان هلڻ لڳو. ميل ڪن پنڌ ڪري چرني روڊ باغ ۾ گهڙيو. اتان چرني روڊ اسٽيشن جي دروازي تي بيهي، ٽڪيٽ واريءَ دريءَ ڏانهن نهاري، پوئتي موٽيو ۽ وري ساڳيو رستو وٺي هلڻ لڳو. هلندي، اوپر پاسي ڏالهن ڏسندي، ٻئي رستي تي لڙيو، جتان اچي گرگام روڊ تي پهتو. گرگام روڊ تي ڪاهي گس هئي — هڪ طرف بسون ۽ ٽرامون ته ٻئي طرف ماڻهن جو هجوم. ٽرئفڪ ۽ ماڻهن جو مليل جليل آواز قيامت کان گهٽ ڪين هو. حامد بيهي بيهي هڪ بس ۾ چڙهي پيو. هو اڃا ويٺو ئي مس ته بس ڪنڊيڪٽر اچي مٿان بيٺس: "بابو ٽڪيٽ، ڪٿي لهندا؟" حامد ڇرڪ پرينڊي ورندي ڏني، "آخري بس اسٽاپ." هن پئسن ڪڍڻ لاءِ سوٽ، قميص ۽ ڪوٽ جي مڙني کيسن ۾ هٿ وڌو. شايد هنجي ڪنهن به کيسي ۾ پئسا ڪونه هئا.

حامد هڪ ڏينهن پنهنجي دستور خلاف سبحالي هاسٽل جي ڪمري ۾ ويٺو هو. هنجي اکيان هڪ نامڪمل تصوير پيئي هئي. هو بيخوديءَ جي عالم ۾ رنگ ڪٽي، لڳائي پئي هئي، وري ويجهو اچي تصوير کي نهارڻ لڳو — سمنڊ جو ڪنارو، جهاز، پيڙيون، جبل، پيچرو، آسمان، ڪکر، مرد ۽ عورتون. ايتري ۾ هنجو پارٽنر حامد جي ڄاڻ کانسواءِ اندر لنگهي آيو. هن ايندي گنڀير آواز ۾ چيو، "پارٽنر، لا جواب شاهڪارا رنگن جو عجيب حسين ميلاپ. حقيقت جي بينظير پيشڪش. پر هيءُ نظارو ته ڏٺل وائٺل پيو پالنجي. ها، اهو ته سچ اچ ايلفنٽا

جي غارن وارو منظر آهي.“ حامد جي چهري تي خوشي جي لهر ايري آئي. هنجا ڪن ڳاڙها ٿي ويا. هنجون اکيون ڏيئڻ والگر ڀرڻ لڳيون. هو تصوير کي ڇڏي پارٽنر جي ويجهو آيو ۽ حسرت ڀري آواز ۾ چوڻ لڳو: ”پارٽنر، ڏس تو مون سان ڪهڙو واعدو ڪيو هو. الهيءَ باري ۾ ڳالهيون ڪري، منهنجن زخمن تي لوڻ نه ٻرڪ.“

”معاف ڪر حامد، تنهنجي تصوير جو ڏوهه آهي؛ ههڙو شهپارو ڏسي، آءٌ الجي ساراهه ڪان رهي نه سگهيس. مولکي مهرباني ڪري معاف ڪر.“

ڪوٺيءَ جي دروازي تي اُتاتل آواز آيو، ”آءٌ اندر اچي سگهان ٿو؟“ هو ايندي شرط تصوير جي پرسان اچي بيهي رهيو ۽ ان تصوير کي ڏسندو رهيو. حامد ۽ سندس ساٿي حيرت سان هڪٻئي ڏانهن نهاري، نگاهن ۾ هڪٻئي کان سوال ڪري رهيا هئا، ’هي ڪير آهي؟ تصوير جي پرسان ڇو بيٺو آهي؟ هي ڪهڙي ڪم سان آيو آهي؟‘

”ساڳيو هوبهو الهيءَ ڏينهن وارو نظارو. ڪمال ڪري ڇڏيو اٿئي! ايلفنٽا واريون غاريون!“ اجنبي ائين چئي، وڏيءَ گنڀيرتا سان تصوير ڏانهن نهارڻ ۾ گم ٿي ويو. رکي رکي وري چوڻ لڳو. ”منهنجو نالو گوبند آهي.“ هنن ٻنهي ڄڻن سندس آجيان ڪئي. گوبند ويٺو ته حامد چيو، ”مهرباني ڪري پنهنجو احوال ٻڌاءِ.“

”هائو، الهيءَ لاءِ ته آيو آهيان،“ گوبند ورندي ڏني.

حامد وڏيءَ اُبهرائيءَ سان پڇيو، ”اوهان ڪهڙو ڌنڌو ڪندا آهيو؟“

”منهنجو غالباً ديري روڊ تي چمڙي جو دڪان آهي. اصل پنجاب جا آهيون، پر آءٌ ڄائو ڄمو بمبئيءَ ۾ آهيان.“ حامد وڌيڪ حيرت ۾ ٻڏل، دل ئي دل ۾ سوچڻ لڳو، ’آخر چمڙي جو واپاري هتي ڇا لاءِ ۾ ڇو آيو آهي؟‘ گوبند وهيءَ ۾ چڙهيل ڪرڙو هو، پر ڪپڙي لٽي ۾ ٺهيل ٺڪيل ۽ مضبوط جسم وارو نظر اچي رهيو هو.

گوبند، حامد جي حيراني کي سمجهندي وڌيڪ ڳالهائڻ لاءِ تيار ٿيو، پر ڪا مجبوري کيس زبان کولڻ کان بيوس ڪري رهي هئي. نيٺ هنجي همت پنهنجي دل جي اظهار ڪرڻ تي آماده ٿي، چوڻ لڳو، ”حامد، توکي تعجب ٿيندو آءٌ ڪا پراسرار شخصيت نه آهيان. منهنجي زندگي ۾ هڪ حادثو ٿيو...“ گوبند اڃا ڳالهائڻ ٿي چاهيو ته حامد جي پارٽنر هنجي سلسلي ڪلام کي ڪٽيندي، اُبهرائيءَ سان چيو، ”توکي چندو يا خيرات ته ڪانه گهرجي؟“ ”نه نه، آءٌ کو چندي باز يا پينو

فقير ڪونہ آهيان. آءٌ پاڻ ضرورتمندن کي دان ڏيڻ سکيان ٿو."

"پارٽنر، هنکي ڳالهائڻ ڏي." حامد پنهنجي ساٿي کي ٽوڪيندي چيو. "معاف ڪجو مسٽر گوبندا منهنجو دوست نهايت اٻهرو آهي." "تہ پوءِ هنجي ڪا ميار نہ آهي. دوست آءٌ هڪ اهڙي حادثي جي سلسلي ۾ اوهان وٽ آيو آهيان، جنهن منهنجو هوش حواس مونکان ڦري ورتو آهي. چئن مهينن کان وڌيڪ عرصو ٿيو تہ آءٌ انهيءَ چڪر ۾ آهيان. حامد، توکي ياد هوندو اڄ جو ڏينهن، سيپٽمبر جي ستين تاريخ، آرٽ ڪاليج جا شاگرد ايلفنٽا جي مندر ۾ هئا. اوهان جي ٽولي مٿي گهمي رهي هئي، آءٌ بہ مٿي هوس. شاگردن کي ڏسي، مونکي پنهنجو زمانو ياد آيو. آءٌ پري کان پنهنجين يادگيرين ۾ گم هوس تہ هڪ ڇوڪري کي مکين جي مانارين تي پٿر اڇلائيندي ڏٺم. مون رڙ ڪئي. هو شرير پٿر اڇلائي، ڊوڙي اڳيان ويندڙ شاگردن ۾ گڏجي ويو..."

"تڏهن تون انهيءَ ڏينهن اتي ئي هئين؟" حامد، گوبند کان حيرت مان سوال پڇيو.

"هائو، تون سيڙهي جي پوئان هئين. ماکيءَ جي مکين جي پند ٽٽي پيئي هئي. اهي مانارا ڇڏي توتي اچي ڪڙڪيون. تنهنجي ٽولي توکان بي خبر هيٺ لهي مندر ڏانهن رواني ٿي، ۽ تون بي هوش ٿي ڪري پئين. آءٌ اهو سڀڪجهہ ڏسي رهو هوس. مون توکي بچائڻ لاءِ سوچيو ۽ هڪدم ڊوڙي جبل تان هيٺ لٿس. سوچيم تہ هيٺ اطلاع ڏيان. مندر جي دروازي وٽ چوڪيدارن کي مدد لاءِ منٿ ڪيم، پر ڪنهن کي بہ قياس ڪونہ پيو. نيٺ گهڻين منٿن ڪانپوءِ، هنن کان چادر وٺي، توکي ويڙهي ڪلهي تي کڻي هيٺ مندر ۾ آيس، ۽ آرٽ ڪاليج جي شاگردن کي منهنجي امانت حوالي ڪيم. پوءِ تہ سڀئي حلقو ٻڌي ويهي رهيا ۽ آءٌ هتي پري ٿي ويهي رهيس. هڪ ٻہ گهڻ وارن واري مرهٽي ڇوڪري توتان..."

"گوبند، گوبند، تڏهن منهنجي حياتيءَ بچائڻ وارو تون ئي آهين؟" ائين چئي، حامد ڊوڙ پائي گوبند کي چنبڙي پيو. هو ڏڪندڙ ۽ ٿورائتي آواز ۾ چوڻ لڳو، "گوبند، تو ئي مونکي زندگي ڏني آهي. تو مون تي وڏو احسان ڪيو آهي. ايترو وقت ڪٿي هئين؟ آءٌ تنهنجو احسان عمر ڀر وساري نہ سگهندس ۽ تنهنجي احسان جو عيوضو..." گوبند جي اکين ۾ ڳوڙها ڀرجي آيا ۽ هو بہ حامد کي ڀاڪر پائي چنبڙي پيو. ان وقت هو اهڙا ٻہ ڀائر پئي نظر آيا، جي وڇڙڻ ڪانپوءِ مليا هجن. گوبند جو

لڪ ۽ اکيون حامد جهڙيون ئي هيون.

گوبند رومال کڻي اکيون اگهيون ۽ ٻاٽي جي گهر ڪئي. هو ٻاٽي پي وري شروع ٿي ويو، "هڪ چڱي السان جو ڪم آهي ته سواء ڪنهن لالچ جي ايڪي ڪري. چڱو ڪم ڪنهن به غرض سان ٿيو ته اها ليڪي نه آهي. مون توتي احسان ڪوله ڪيو پر، آءٌ هيترو سارو عرصو جو توکي ڳڌجي له سگهيس سو به الهيءَ خيال سان ته متان ڪٿي ليڪي بديءَ ۾ نه تبديل ٿي وڃي آءٌ اج فقط الهيءَ ڪري تو وٽ آيو آهيان. مون جيڪو احسان ڪيو، تنهن جو عيوضو له پر پنهنجي دل جو تو وٽ دردڪٿي آيو آهيان ۽ توکان ساڳيءَ ليڪيءَ جي ڀيک گهرڻ آيو آهيان" ائين چئي، گوبند ايزل تي پيل تصوير کي خاموش نگاهن سان ڏسندو رهيو.

"مولکي جلدي ٻڌاء! جنهن مون تي ايڏو احسان ڪيو آهي، تنهن لاء آءٌ ڪهڙي قرباني ڏيئي سگهان ٿو. گوبند منهنجو واعدو آهي، تون دل جي ڳالهه ڪر. آءٌ توتان پنهنجو ساه به گهوري ڇڏيندس" حامد اهو سڀ جذبات ۾ چئي ويو.

"مولکي اها ئي اميد تو وٽ ڪهلي آئي آهي،" گوبند قدري خوش ٿيندي چيو "الهيءَ حادثي ۾ خبر ناهي ڪيئن ... اها آءٌ پنهنجي دل ڦرائي ويٺو آهيان. آءٌ بي قرار ۽ بي چين آهيان. خبر ناهي مولکي ڇا ٿي ويو آهي..." گوبند جو آواز جيئن پوءِ ڳرو ٿيندو ويو. آخر هن گنڀير ٿيندي وراڻيو: "حامد، مولکي احساس آهي ته اوهان پڻ ڀاڻ ۾ محبت ڪريو ٿا. تون مسلمان آهين، ۽ هوءَ هندو آهي — پيار ۾ دين ڌرم ڇا جو؟ پر، هي دنيا وارا محبت ۾ هميشه رڪاوٽون وجهندا رهيا آهن. تنهنجي ماڻن ۽ هنجي ماڻن کان اگي دين ۽ ڌرم جا رکوالا، اهو رشتو قبول ڪين ڪندا. اوهان ٻنهي جي وچ ۾ بي اندازه مجبوريون آهن — اهي ئي منهنجو سهارو آهن. مون ٻڌو آهي ته تنهنجي شادي به ٿيل آهي. مون پنهنجي سر ڪافي ڪوشش ڪئي آهي — دادر ۾، هنجي چاچي جي اسپتال ۾ مريض ٿي داخل ٿيس. هن سان ويجهي ٿيڻ جي ڪوشش ڪيم، پر اتان لا علاج ٿي تو وٽ آيو آهيان. هاڻي فقط تون ئي منهنجو مسيحا بڻجي سگهين ٿو. منهنجي احسان جو عيوضو له، پر پنهنجي ليڪيءَ جو عظيم مثال قائم ڪري ڏيکار." ائين چئي، گوبند انهايت خاموشيءَ سان حامد جي پيرن ڏانهن نهارڻ لڳو.

حامد جي پيرن هيٺان ڄڻ تانڊن جو مچ ٻرڻ لڳو. هو سخت

بي چيني جي حالت ۾ اتان اٿيو ۽ طوفان ۾ وڻ جي ڪمزور شاخ وانگر هيڏي هوڏي ڪمري ۾ ڦرڻ لڳو. هنجي چهري تي مختلف احساس ڏينهن جي ڪارات جيان وڌڻ ۽ گهٽڻ لڳا. بي خبريءَ جي عالم ۾ هو هٿ مهٽي مهٽي ڇت ڪي تڪڻ لڳو، ۽ پوءِ هڪ شعلي وانگر ڏڪي ڏڪي، اڪيون پوري ويهي رهيو — خاموش بي جان، جهڙو ڪ پٿر. گوبند بدستور حامد جي پيرن ۾ لظرون کپايو ويٺو هو ۽ حامد جو پارٽنر بار بار حامد ۽ گوبند، جيڪي هڪ شمع تي ٻه پروانا هئا، تنجي حسرتناڪ آئيندي تي سوچي رهيو هو. وقت گذرندو ويو. ليڪن حامد اکيون کوليون. هو چڻ سالن جي ڪنهن پراڻيءَ قبر مان اٿي ڪڙو ٿيو هو. هن وڏي همت سان گوبند کي مخاطب ٿيندي چيو، ”منهنجي الدر ۾ جهاتي پاءِ. ڪاش، تون ڪجهه ڏسي سگهين ها ته هولد اجوڪي سزا مونکي هرگز نه ڏين ها — پر تنهنجو ڪهڙو قصور، تون پاڻ مجبور آهين. چڱو هاڻي وڃ، ايندڙ آچر تي صبح جو ستين بجي مون وٽ اچج ته توکي مدگاڻوڪر وٽ وٺي هلندس.“ جواب ڏيندي گوبند سواءِ ڪنهن چوڻ چرا جي ڪمريءَ مان نڪري ٻاهر هليو ويو.

ايندڙ آچر جي وچ ۾ پورا ست ڏينهن هئا. اهي ست ڏينهن حامد واسطي قيامت کان گهٽ ڪين هئا. هو ڪباب وانگر نااميديءَ جا اڙاه ۾ ڪامندو، جلندو ۽ سڙندو رهيو. اڪيلي سر هو اهو سڀڪجهه سهندو رهيو — هنجو پارٽنر ڳوٺ ويل هو، تنهنڪري هنکي هن حالت ۾ ڪو ٻئي بشر ڏسي ڪين سگهيو. ڇنڇر جي شام جو حامد شهر ڏانهن ويو. هنجي قدمن ۾ مضبوطي ۽ نگاهن ۾ وڏو اعتماد هو. هو ڪلاڪ کان پوءِ موٽي آيو ۽ پنهنجي ڪمريءَ ۾ اچي سمهي رهيو. هو شايد ڪو فيصلو ڪري چڪو هو.

آچر جي ڏينهن پوري يارهين بجي دادر جي هڪ عاليشان ماڙيءَ بنگلي ۾ حامد، گوبند ۽ مدگاڻوڪر، ٽيئي پاڻ ۾ ڳالهيون ڪري رهيا هئا. اهڙيءَ ريت هر آچر تي ڳالهيون ٿينديون رهيون. چار آچر ائين ئي گذري ويا. پنجين آچر تي دستور مطابق هنن جون پاڻ ۾ محبت ۽ پيار جون ڳالهيون ٿي رهيون هيون ته مدگاڻوڪر شوخي ۽ شرارت جي نگاهن سان پنهي کي ڏسندي ڏسندي، پنهنجي ساڙهيءَ کي ڦاڙيو.

”ساڙهيءَ کي ڇو ٿي ڦاڙين؟“ گوبند رڙ ڪئي. ”ڇري، هڙي قيمتي ساڙهي برباد نه ڪر!“ حامد هنجي هٿن کي جهليو، مدگاڻوڪر مرڪندي نهايت موهيندڙ آواز ۾ چيو، ”اڄ اوهان پنهي جي دانائيءَ

تي خوشيءَ مان چري ٿي پيئي آهيان.“ پوءِ هن ماڙهيءَ جي پلئو مان ٻه ريڙهون ڦاڙي، حامد ۽ گوبند جي ڪرائن ۾ پنهنجي لفيس ۽ نازڪ هٿن سان رکڙيون ڪري ٻڌي ڇڏيون.

دوست اها ڪهاڻي اڃا پوري ڪانہ ٿي آهي ۽ لڪا ٿيندي. قدرت هن داڻا ۾ قدم قدم تي حسن ۽ سولهن جا رانگ محل جوڙي ڇڏيا آهن. هر ڪنهن محل ۾ ڪا نہ ڪا حسينہ، ڪانہ ڪا شڪيلہ ۽ ڪانہ ڪا محبوبہ، ڪنهن نہ ڪنهنجو انتظار ۽ اوسيڙو ڪري رهي آهي. پيار ۽ پريت ۾ دلين جا سودا ٿيندا ئي رهندا. پر اڄ جو سمجهو ۽ سياڻو سوداگر، حالات ۽ حقيقت کان منهن موڙي ٻنهي گهاٽي جو واپار ڪيئن ڪندو؟

— اسانجي پاڄهاري ٻولي، موجوده يورپ جي متمعدن ٻولين کان ٻہ آڳاٽي آهي. اهي اڃا وجود ۾ ئي نہ آيون هيون، ۽ اردوءَ جو اڃا اير-ڦير بہ معلوم ڪونہ هو، تہ سنڌي زبان هڪ پاڪيزي نمولي ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ ايندي هئي. جهر جهنگ ۾ سنڌ جا اهل الله سنڌي بيت دوهرا جهونگاريندا هئا. انهن ۾ ايترو سوز ۽ ساز هوندو هو، جو ٻڌندڙ محو حيرت ٿي ويندا هئا...

— [ڪي سطحي ماڻهو چوندا آهن تہ سنڌي هڪڙي ننڍي ۽ سڪڻي زبان آهي ۽ منجهس ادب بلڪل ٿورو آهي — خصوصاً اسانجا حريف ۽ اردوءَ جا دلدادا اهڙي دعوا وڏيءَ هام سان ڪندا آهن — پر اها سندن عظيم غلطي آهي.] سنڌي نهايت ڪشادي ٻولي آهي... لفظن جي عشرت ۽ گوناگونيءَ ڪري نهايت برجستي آهي...

— علامہ دائود پوٽو (مرحوم)

ڀڳوان ڏلواڻي

ميري چادر وارو هُو

ٽانگي ۾ ويهندي، ٽانگي واري کي چيو ته، ”اڙاءِ يار اڏاءِ، هاڻي ٽائيم ڪونهي.“ ٽانگي وارو گهوڙي کي ڇهڪار ڏيئي لغام کي جهٽڪو ڏيئي چيو ته، ”هل پٽ، شاباس.“

گهوڙو پنهنجي پوريءَ رفتار سان ڊوڙي رهيو آهي. واچ جي ڪاري ڊائل مٿان چمڪندڙ انگن تي نظر وجهي ٿو. باقي ڏهه منٽ آهن ميل ڇٽڻ ۾. ٽانگي واري کي چوي ٿو، ”ابا ٿورو تيز هل، باقي ڏهه منٽ آهن ۽ مونکي ابا ٽڪيٽ به وٺڻي آهي.“ ٽانگي وارو لغام کي هڪ جهٽڪو ڏئي، چهبڪ کي وڄائي ٿو. ”ٽڙ... ٽ... ٽ...“

هو سوچي ٿو: زالن جي ڪهڙي نه خراب عادت آهي، بس هر ڪم ۾ پنهنجي ڳالهه سٽي. پوءِ جڏهن چيو مانس ته روانو جلد ڪج. مونکي ميل ۾ دهليءَ وڃڻو آهي ته پوءِ به... وري ڪٿي اچي پهچڻ کي ٿي رهي. هون ـ ٺيا ٿيا. هاڻي ميل به شل ملي، هي ڀڳوان، ميل کي ڏهه منٽ ليٽ ڪجئين صرف ڏهه منٽ.

سامهون ريلوي اسٽيشن ڏسڻ ۾ اچي ٿي. جيب ۾ هٿ وجهي پئسا ڪڍي، ٽانگي بيهڻ کان پهرين ٽانگي واري کي ڀاڙي جا پئسا ڏئي ٿو ۽ ٽانگي بيهڻ شرط ٽپ ڏئي هيٺ لهي ٿو. ڊگهيون ڊگهيون ڀرالڳهون ڀريندو بوڪنگ ونڊو وٽ پهچي ٿو. پر ڪوبه مسافر ڪونهي ۽ تڙ تڪڙ ۾ پليٽفارم طرف وڃي ٿو.

گاڏي ڇٽڻ واري آهي، سامهون گاڏي ۾ ڏاڍي رش آهي. هو گاڏيءَ جي پڇاڙيءَ طرف وڃي ٿو. هڪ گاڏي جي دريءَ سان ڪنڌ وجهي اندر نهاري ٿو. جڳهه ڪٿي به ڪانهي. سوچي ٿو: تنهنجي معنيٰ مونجي راتو بيهڻو پوندو. ۽ وري سرڪار تي ناراض ٿئي ٿو: هيڏي وڏيءَ گاڏيءَ ۾ ٿرڊ ڪلاس صرف چار ۽ انهن ۾ به هڪ زنانو. پوءِ زنانو گاڏو لڳائڻ سان فائدو؟ اجايو ڏهن پندرهن زالن لاءِ پورو چوهٺ مسافرن جو گاڏو رکيو پيو آهي.

ٻهراڙيءَ واري گاڏي ۾ رش گهٽ آهي. در ساڌوئن، سيٽ تي فقط هڪ مسافر سمهيو پيو آهي. هو اڳتي وڌي ٿو. وري سوچي ٿو: ڇڏينس. گاڏو پراڻو آهي، لڏندو تمام گهڻو. پيٽ ۾ سور وجهي ڇڏيندو. گاڏي سيٽي هڻي ٿي ۽ هو ٽڪرو ٽڪرو اڳتي وڌي دروازو کولي ٿو. اندر گهڙي هڪ ڊگهو ساهه کڻي ٿو. چئني طرف نهاري ٿو. ٻن سيٽن تي ٽي، ٽي چار چار مسافر ويٺا آهن. سوچي ٿو: ڪوبه پنهنجي سيٽ ڇو ڪونهي، سڀ ڳوٺاڻا ۽ واهڻي آهن. خير سفر ته ڪرڻو ئي آهي. سمهيل مسافر کي ڌورو ڇهندي چوي ٿو، ”اٿي ويهه.“ هن ڄڻ ٻڌو ئي ڪونه. هڪ ڀيرو وري ڌورو زور سان ڇهندي چويس ٿو، ”اڙي ڀائي مان توکي پيو چوان، ڌورو سڌو ٿيءُ.“ پر هن تي ڪجهه اثر ئي ڪونه ٿيو. وري ٻڌڪي چوي ٿو، ”صفا ڪو ڍيٺ آهي.“ هڪ ڪن ڪجهه سوچيندو رهي ٿو ۽ سمهيل مسافر جي منهن تان چادر هٽائيندي چوي ٿو، ”جناب مان توکي پيو چوان، ڌورو اٿي ويهه.“

هو هن ڏي هڪ اوڪي نظر وجهي وري چادر سان منهن ڍڪي ٿو ڇڏي. هنکي ڏاڍي ڪاوڙ ٿي لڳي ۽ زور سان چوڻي ٿو، ”بيشرمائيءَ جي به ڪا حد ٿيندي آهي.“ ڄڻ ڪنهن ٻڌو ئي ڪونه، اٿي ڪانئس سواءِ پيو ڪير هو ئي ڪونه ۽ پاڻ ئي پنهنجا الفاظ ٻڌائون ۽ غصي ۾ تڙپي ٿو اٿي. هڪ زوردار جهٽڪي سان هنجي چادر هٽائي پري ٿو ڪري ۽ زور سان ڇلائي ٿو، ”سمهيو اٿن. پيو آهين ڄڻ ٻاپي جي گاڏي اٿيئي،“ ۽ مسافر ڏانهس اٿين ٿو نهاري ڄڻ ڪجهه ڪاني ويندس. هو انجي ڪابه پرواه نه ڪري هنگي چوي ٿو. ”اٿي سڌو ٿي ويهه. سڄيءَ سيٽ تي ڦقي ڇماڻي ويٺو آهين ٻين مسافرن کي به ويهڻو آهي.“

”نه اٿندس ڇا ڪندين؟“

”ڇا ڪندس؟“

”ها ها ڇا ڪندين؟“

”ٽڪيٽ ورتي اٿئي؟“

”تون ڪير ٿيندو آهين...؟“

”او بلڻي ڦول، اٿين ٿو يا...“

”انگريزيءَ جا ٻه اکر ڇا پڙهيا اٿن، ماڻهن کي ٺڳائي ڇڏيو اٿن.“ پنهنجين پاسي سان هڪ ڪرڙوڻ طنز سان کلي ٿو. ۽ هو ٽپي ٻاهه ٿي، ٿو وڃي ۽ هنجي ٽنگ کي جهلي زور سان هيٺ ٿو ڪريس ۽ جيستائين پاڻ سنڀالي وٺي تنهنکان اڳ هو وري ٽنگون مٿي ڪري سمهي ٿو پوي

”اڙي ڀائي ظلم ته ڏسو اجها هيئنر چڙهيو آهي گاڏيءَ ۾، ۽ اڏڪار ٿو ڇمائي. مان جو احمد آباد کان ڀهي ڀهي ڪڙهي پيو آهيان، هاڻي وري هن ديوان کي جاءِ ڏيان.“

۽ ٻيا ويٺل مسافر هن ڏي تيز اکاهن سان نهارين ٿا. هڪ چوي ٿو، ”ديوان وڃي پئي ڪنهن هنڌ ويهي، ڇو ٿو ڪنهن غريب کي تنگ ڪرين، هي اڳيئي دکي آهي، توکي ڪهڙي خبر ته هنجا گهر وارا غريبيءَ جي دکن کان اڳيئي مري ويا آهن. انکري جيئن گاڏيءَ ۾ چڙهيو آهي ته رکي مرڻ جون ڳالهيون پيو ڪري.

”غريب جو پٽ! آرام ڪرڻو اٿس ته وڃي فرسٽ ڪلاس ۾ وهي. اهڙا مکر مان به ڪري سگهان ٿو.“ ۽ هنجي ٽنگن کي پڪڙي زور سان ڌيرائي هيٺ ٿو سٽي ۽ ويهي ٿو رهي. ”سڀ جاهل آهيو جاهل!“

”ديوان سنڀالي ڳالهاءِ! تنهنجو جهڳڙو هن سان آهي ۽ تون گهٽ وڌ اسان سڀني کي ٿو ڳالهائين زبان تي ضابطو رک نه ته...

”ها ها، نه ته ڇا ... تو جهڙا ...“ ۽ هڪ پيرو هن مسافر ڏانهن ٿو نهاري جو دريءَ کي ٽيڪ ڏئي، اڌ بينچ تي ٽنگون ڦهلائي هنکي گهوري رهيو آهي. ۽ سندس چهري تي فاتحانه مسڪراهٽ ڊوڙي ٿي اچي. ۽ پاڻمرادو پڪي ٿو. ”هاڻي ڏس ڪيئن سڌو ٿي ويٺو آهي. واقعي لاتون کي ڀوت باتون سي نهين مانتي.“ ۽ سيٽ جي ڇيڙي تي بيگ رکي انکي ٽيڪ ڏئي پاڻ به باقي رهيل اڌ بينچ تي ٽنگون پساري ٿو. ۽ گاڏي ۾ ويٺل ٻين مسافرن ڏانهن نهاري ٿو، جي اجها تائين ڪيس گهوري رهيا آهن. هو انهنجي ڪابه پرواه نه ڪري سيٽي وڄائيندي بيگ کولي ان مان ڪتاب ڪڍي پڙهڻ شروع ٿو ڪري.

ٿوريءَ دير ڪانپوءِ هو پڙهي ٿو. ڪنهن چيو، ”بيشرم،“ ڪتاب تان اکيون هٽائي نهاري ٿو. ۽ وري پڙهي ٿو. وري پڙهي ٿو، ”ڪميڻو“ وري نهاري ٿو پر سڀ خاموش آهن. ۽ جهنجهلائي وري ڪتاب ۾ نهاري ٿو. اجها اٺ ڏهه سٽون مس پڙهي ٿو ته پڙهي ٿو، ”ڪنهنکي شانتيءَ سان مرڻ به نه ٿا ڏين، هيءُ به ڪا جيون آهي. جيڏانهن وڃ، اتي ٺوڪرون. هنکان ته موت بهتر آهي.“ هو ڪتاب پاسي ڪري هن ڏانهن نهاري ٿو. هو پڻ پڻ ڪندو وري چپ ٿي ٿو وڃي.

ڪتاب واپس بيگ ۾ رکي ٿو چئي: هي پڙهڻ نه ڏيندو. ۽ ننڊ ڪرڻ لاءِ سوچي ٿو — اگر ٿورو سويل اچان ها ته ڪيترو نه سٺو ٿئي ها، ڪٿي سٺي جاءِ ملي وڃي ها. هاڻي ته ليٽي به نه ٿو سگهان،

اگر جاءِ نہ ملي ها تہ ٻيا مسافر تہ پاڻ جهڙا ملن ها. جن سان ڳالهائيندي ٻولهائيندي وقت ڪٽجي وڃي ها. ٻر زالن جي ڊيل بس خدا بچائي. وري ڪٿي اچي ٻيبوءِ ڪي ٻيٺي. ’ٻبو، پاپا وڃيٺي ٿو ڪوُ گاڏيءَ ۾ ... چڱو پاپا ڪي ٻپي ڪر.‘ ۽ ٻبوءَ ڇپن جو گول آڪار ناهيو. هنجي ڇپن تي گهري مسڪراهٽ ٻوڙي ٿي اچي — ڏاڍو ڏلڳو ٿيندو.

هو ٽائيم ڏسي ٿو. ٻارهن ٿيا آهن. سامهون وارو مسافر هيٺئر سيڪجهہ وساري پار جيان گاڏيءَ جي جهولي ۾ ننڊرا ديويءَ جي گود ۾ سمائجي ويو آهي ۽ پاڻ بہ آهستي آهستي سندو هن طرف کسڪي ٿو ۽ ٽنگون سڌيون ڪري، سڌو ليٽي ٿو. ۽ ڪيس الائي ڪيڏي مهل ننڊ اچي ٿي وڃي.

هاڻي ڪيس سيءُ محسوس ٿئي ٿو. ٿورو ڪروالڙو ٿئي ٿو. ٿڌي هوا سيسرات ڪندي سندس جسم جي روح ۾ تيرن جيان چڀي ٿي وڃي، هو اکيون کولي ٿو. گاڏي جو دروازو پاهرئين پاسي هوا ۾ جهولي رهيو آهي، هوا اندر ڌوڪي پئي اچي. ٽائيم ڏسي ٿو چار. ۽ سامهون نهاري ٿو. سامهون وارو مسافر سيٽ تي آهي ڪونہ ۽ انجي ميري چادر پاهر هوا ۾ ڦڙ ڦڙائي رهي آهي. هنجي اندر ۾ هڪ ڊپ جي لهر ڊوڙي ٿي وڃي، جيئن آسمان جي سيني ۾ وڄ جي تار کهڙي ويندي آهي — دروازو کليو پيو آهي، سامهون مسافر جيڪو ان طرف ٽيڪ ڏئي ويٺو هو، سو ڪٿي، پڪ ٿي پڪ ڪري پيو هوندو — ۽ سندس لڱ ڪاڻرجي ٿا وڃن. نہ ائين ڪيئن ٿيندو ڪري ڪيئن پوندو پنهنجو پاڻ ٿي جواب ٿو ڏئي. ٿي سگهي ٿو باٿ روم ۾ ويو هجي، ها ائين هوندو پڪ ٿي پڪ. ٿوريءَ دير لاءِ باٿ روم جي دروازي جي شيشي طرف نهاريندو ٿو رهي، دل لٿي رهيس. آٿي باٿ روم وٽ اچي ٿو ۽ پوءِ پرپور آشا سان باٿ روم جو دروازو کولي ٿو. دروازو کلي ٿو پوي. اندر ڪير بہ ڪونهي، هنجو چڻ ستو ڦري ٿو وڃي ۽ من ۾ ترت اٿيس ٿو: نہ، پڪ ٿي پڪ لنڊ ٿي لنڊ ۾ آهلجي ڪري پيو هوندو، تڏهن تہ چادر اٽڪي لٽڪي رهي آهي، تہ مطلب ... ماڻهو ڇا چوندا؟ منهنجو ۽ هنجو سيٽ تان جهيڙو ٿيو هو. پڪ ٿي پڪ چوندا تہ مان خولي آهيان. مون ڪيس وڏيڪ دکي ڪيو ۽ هن آپگهات ڪيو. ۽ هنجو بدن پگهر سان شل ٿي ٿو وڃي: پوءِ ... ٻر ... پر ... نہ ... نہ ائين ڇو سوچين! هو ڪنهن اسٽيشن تي لهي بہ ويو هوندو. ها پڪ ٿي پڪ لهي ويو آهي. تڏهن تہ دروازو کليل آهي! نہ تہ دروازو ڪنهن کوليو؟ ها ائين

ٿي هوندو، ۽ ھيءَ چادر؟ ڏاڍو ساهه کڻي ٿو وڃينس. چئني طرف نهاري ٿو. سڀ ننڊ ۾ غلطان آهن. آئي دروازو بند ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. هوا ۾ تمام گهڻو زور آهي، دروازو بلڪل نٿو چري. زور لڳائيندي چڻ هٿ ٻه دروازي تي لڏي ٿو وڃي، ڪيس لڳي ٿو ائين ڪندي هٿ ٻه ڪري سگهي ٿو. سندس آڱر تي پگهر جون ڦڙيون مڙي ڏيون اچن. جيب مان رومال ڪڍي پگهر اگهي ٿو. سڄي طرف نهاري ٿو ڪير ڏسي ته ڪونه ٿو. خيال ٿو اچيس: اگر ڪنهن دروازو بند ڪندي ڏٺو هوندو ته پڪ ٿي پڪ مولڪي هنجو خولي سمجهي ويندو. پنهنجو هٿ تي جهنجهلائي ٿو اگر ٿورو ٻه سويل اچان هان ته جهڳڙو ڪرڻو نه پوي ها. هي سڀ مسافر هڪ ٻئي جهڙا ڇت آهن. هنن ۾ ڪوبه پڙهيل ڳڙهيل ڪونهي. هننکي مونکان وڌيڪ هو ميريءَ چادر وارو مسافر پسند هوندو، سڀ ڇت آهن ڇت! هننکي اسان پڙهيلن کان نفرت آهي – ۽ .. الائي. وڌيڪ سوچي نه ٿو سگهي. ٿوريءَ دير لاءِ اکيون بند ڪري ٿو چڙي: ڇا ڪرڻ گهرجي؟ مرڻ وارو مري ويو ۽ مونکي لٽڪائي ويو ۽ وري ڏيپ ڳڏڙ اکين مان سيني طرف نهاري ٿو. چڻ سڀ راڪاس آهن، سڀ ديو آهن. ڪيس کائي ويندا.

ڪو مسافر کنگهي ٿو. هنجي دل ڌڪ ڪري ٻيهي ٿي وڃي. سوچي ٿو. ٺيڪ ته ائين ٿيندو مان لهي وڃي ڪنهن ٻئي گاڏي ۾ چڙهان، مگر گاڏي بيهي نه. گاڏي الائي ڪڏهن بيهندي تيستائين ڪير جاڳي پوي ته؟ دل ۾ اچيس ٿو: هلندي گاڏيءَ ۾ ٿي شيخن ڪي جهليندو ٻئي گاڏي ۾ وڃان ها، جيئن ٽي ٽي (T.T.) ڪندا آهن. آئي ٻاهر نهاري ٿو: چئني طرف ڪاري اونده آهي. ۽ هن وقت ڪهڙي گاڏي جو در کليل هوندو؟ ڪوبه نه، ڪوبه نه! اگر ڪو کليل به هجي ۽ مان لٽڪندو لٽڪندو اندر پهچان ۽ ڪو مسافر جاڳندو هجي ۽ مونکي ائين گهڙندو ڏسي وٺي رڙيون ڪري، 'چور چور.' پنهنجو هٿ پنهنجي ٿي سوچڻ تي ڌڪي ٿو وڃي.

ٻاهر اونده ۾ نهاريندو ٿو رهي. چڻ پنهنجي من جي اونده ڪي ان اونده ۾ اوتڻ ٿو چاهي. تڏهن باقي وڃي بچندي روشني. ڪو مسافر 'هي رام' چئي ماٺ ٿي ٿو وڃي. هو ان ڏانهن ڏلل اکين سان نهاري ٿو. سوچي ٿو گاڏي بيهي ڇو نه ٿي. هاڻي صبح ويجهو ايندو پيو وڃي. آهستي آهستي مسافر جاڳڻ شروع ٿيندا – ۽ لهي ٻئي گاڏي ۾ چڙهڻ ٺيڪ نه ٿيندو... الائي ڪهڙي اسٽيشن اچي. ڪا وڏي اسٽيشن آئي

ته ٻئي گاڏي ۾ هليو ويندس. ٻ ته اتي ئي لهي پوندس ۽ اسٽيشن کان ٻاهر هليو ويندس. اتان ڪاله ڪا بس ويندي هوندي. صبح ٿيڻ وارو آهي. اڳتي بس ۾ هليو ويندس.

گاڏيءَ جي رفتار ۾ ڪاٻه ڍر ئي ڪاله ٿي اچي. ڪجهه ڇڏاڻ اچڻ شروع ٿي آهي. ٻاهر اهاري لهاري ُهنجون اکيون جڻ ڦرانجي ويٺيون آهن. اوچتو ئي اوچتو گاڏيءَ جي رفتار ڍري ٿيندي ٿي وڃي. هنکي لڳي ٿو، هنجي مٿان کو ڀاري ٻار رکيل هو جو آهستي آهستي مٿي کڄندو پيو وڃي ۽ هو ٻاڪي ڪجهه آزاد محسوس ڪري ٿو

گاڏيءَ جا ڦيٿا هڪ ڇيڪات ڪري ٻهي ٿا رهن ۽ هو ڇئي طرف ڊنل نگاهن سان اهاري ٿو ۽ ٽڙ ٽڪڙ ۾ هيٺ لهي ٿو وڃي.

جيئن ئي هوَ گيٽ ڏانهن وڌي ٿو ته ماڳيو ئي مسافر ڪيس سامهون ايندو نظر اچي ٿو. ڪيس گيٽ ڏانهن ويندو ڏسي اهو مسافر ڪانئس ٻڇي ٿو، ”بس! هتي ئي لهڻو هو توهالکي؟ ان لاءِ ڪٿي اجايو ايڏو شور مچايو هوو.“

هوَ ونڙين نگاهن سان هڪ دفعو هن ڏانهن نهاري ٿو. ان لاءِ ڪيس وشواس ئي ٻ ٿو اچي ته مهري چادر وارو اهو مسافر اچا جيئرو آهي.

مسافر جي ڳالهه جي جواب ڏيڻ ڪانسواءِ ئي هو ان مسافر کان ٻڇي ٿو، ”تون ڪيڏانهن وڃو هئين؟“

ڪيسي مان هڪ ٻيڙي ڪيدي هوَ دکائي ٿو ۽ چوي ٿو، ”ديوان آج ڏادي لڳي هئم. ٻاٽي ٻيڻ لاءِ هڪ اسٽيشن تي لٿس ته گاڏي چڙڻ لڳي. مان ٻئي گاڏي ۾ چڙهي ٻيس، کن ترسي هو وري ٻڇي ٿو، ”ديوان، منهنجي چادر ته اتي رکي آهي نه؛ ڪوکي ۾ اٽڪائي آيو هوس.“

هو کو جواب نه ڏيئي پنهنجي هٿ ۾ جهليل ٽڪيٽ ڏانهن نهارڻ لڳي ٿو — ۽ شايد سوچڻ لڳي ٿو — واپس وڃي گاڏيءَ ۾ وهان يا سامهون واري گيٽ کان نڪري وڃان.

قاضي سليم

اجنبي ۽ آءٌ

"اوهان سان ملاقات ڪانپوءِ مون هڪ اندازو لڳايو آهي."

"الاهي ڪهڙو؟"

"اهوئي، تہ اوهان ليکڪ آهيو."

"اوهان ٺيڪ سمجهيو آهي."

"تہ ڇٻو، اوهان اديب آهيو."

"جي ها."

"هڪ ڳالهہ پڇانو؟"

"ڀلي."

"اوهان ترقي پسند ليکڪ آهيو؟"

"اوهالکي شايد غلط فهمي آهي تہ هرڪو ليکڪ ترقي پسند ٿيندو آهي."

"سچ پچ، اهو منهنجو عقيدو آهي."

"اوهانجو عقيدو غلط آهي."

"ڪيئن؟"

"هرڪو ليکڪ ترقي پسند ٿيندو آهي. هنجي هرڪا وک موٽ ڏاهن وڌلدي آهي، ۽ پوءِ اوهين ڪيئن ٿا چئو. — هڪ ٻي بہ ڳالهہ، هو من جي گهرائين سان لکندو آهي، ۽ ڪهڙي بہ انسان جو اندر ڦلوريندا، تہ رڳي اڇاڻ ڏسندا."

"اوهان منهنجو مطلب ڪولہ سمجهيو؟"

"آءٌ سمجهان ٿو اجنبي!"

"ڇا؟"

"اهو ئي تہ اوهان ڇا چوراڻ ٿا چاهيو، پر افسوس جو آءٌ اهو چوڻ لئو گهران."

"اوهانکي منهنجي ڳالهہ بري لڳي؟"

"نہ!"

"ڇو؟"

”اهڙيءَ ڪري ته اوهان ڪاهه بري ڳالهه ڪانه ڪئي.“
”پر اوهانجي نظرئي جي ته خلاف چيم!“
”آءٌ سڀئي نظريا سالڊيندو آهيان، اجنبي. مون هر شيءِ سان اڃي خود مقرر ڪيل حدن تائين پيار ڪيو آهي.“
”ڇئبو ته فراخدل به آهيو.“
”اوهالجي ڄاڻ جي ڪوتاهي آهي.“
”ائين ٿي سمجهو— پر اديب ته رڳو پنا ٿو ڪارا ڪري.“
”اِها اوهانجي عقل جي، ڪم عقلي آهي.“
”مون غلط چيو؟“
”سؤ فيصدي.“
”ته ڇا اديب پنا ڪارا اٿو ڪري؟“
”اديب پنا ڪارا ڪري، انسان جو من اجرو ٿو ڪري“
”من اجرو ٿو ڪري!“
”ها“
”اوهالڪي انسان جي ڦٽن ڦاڙڻ ۾ مزو ايندو آهي نه؟“
”اوهان مولڪي غلط سمجهيو آهي.“
”اڙي سائين. اوهين پانئيو ٿا آءٌ ڪجهه اٿو ڄاڻان. اوهين اديب آهيو، اوهانکي غريبن جي رت سان قلم ٻوڙي لکڻ جي عادت آهي، ۽ انسان پنهنجي عادت کان مجبور آهي.“
”ها اجنبي— ! ڏک هٿي ڪيڊيو اٿئي.“
”مولکي معاف ڪجو.“
”انسان— انسان دنيا جي عظيم ترين مخلوق آهي، اجنبي— پر ته به مجبورا ڪيڏو نه تضاد آهي سندس ڳجهه ۽ ظاهر ۾!“
’مون اوهانجي ڳالها ڪانه سمجهي.“
”پر اوهان چيو ته ’آءٌ سڀئي‘ ٿو سمجهان!“
”سڀ سمجهندي به ڪجهه اٿو سمجهان.“
”ها— اوهان سڀڪجهه ڄاڻندي به نٿا ڄاڻو. ڪيئن ٺيڪ آهي نه.“
”جي.“
”اوهان خود ته چيو. انسان جي سمجهه ۽ نا سمجهي، ظاهر ۽ باطل، پر زندگيءَ جي اڳ ۽ پٺ به ته حيات ۽ موت آهي!“
”موت؟“
”ها موت. ڇو اوهين موت کان ڊڄو ٿا؟“

"موت کان ڪير اٿو بچي!"
"هيڏاهن ڏسو مولکي موت آڻي ڏيو."
"زندگيءَ کان مايوس آهيو!"
"ها، موت سان پيار اٿم."
"اڇا ڏٺو ڪونه اٿوَ نه."
"اوهان ڏٺو آهي؟"
"محسوس ڪيو اٿم."
"محسوس ڪرڻ سان ڇا ٿو ٿئي؛ محسوس ته انسان الاهجي زلدگيءَ ۾ ڇا ڇا ٿو ڪري."
"پر ڪي حقيقتون اهڙيون به آهن، جي فقط محسوس ٿيون ڪري سگهجن."
"اوهان ڪڏهن ڪا، اهڙي حقيقت محسوس ڪئي آهي؟"
"ها."
"ڪهڙي؟"
"موت"
"موت؟"
"ها، موت. زلدگيءَ جي آخري منزل جتي السان پنهنجيون مڙئي، آشاؤن چڪيا تي چاڙهيو وڃي"
"اوهان ڪنهنکي پنهنجيون آشاؤن ساڙيندي ڏٺو آهي؟"
"ها."
"ڪنهنکي؟"
"پنهنجيءَ زال کي."
"زال کي!"
"ها، منهنجي پنهنجيءَ زال کي."
"اوهان شادي ڪئي آهي؟"
" — هوءَ منهنجي زلدگيءَ جي سورن جي ساٿي هئي. هنجي هوندي مون ڪڏهن به پاڻکي اڪيلو ڪونه سمجهيو."
"اڪيلا ته اوهان هينئر به ڪونه آهيو!"
"اهو اوهانجو خيال آهي."
"آءٌ جو اوهان وٽ ويٺو آهيان!"
"منهنجي من جي گهرائين ۾ به؟ جواب ڏيو. پر اوهين ڇا چوندا. اوهين اديب آهيو. ڪهاڻيون لکندا آهيو. اوهانکي منهنجي ڪٿا گهرجي — ءِ —"

”۽ جي آءٌ چوان ته مون اوهانکي من جي گهرائين سان اپنايو آهي.“
”ته اهو اوهانجو خيال آهي. هتي ڪير ڪنهنجو ڪونهي. هي انسان آهي، سائين انسان، ۽ انسان نٿو ڀانئي ته ڪو ٻيو به مون جهڙو هجي!“
”سڀئي ته هڪجهڙا به ڪونه آهن؟“
”اڪثريت اهڙن جي آهي.“
”اوهانکي مولکان نفرت آهي؟“
”دل جي گهرائين سان محبت به ڪانه اٿم.“
”اوهين مولکي غير ٿا سمجهو!“
”مون زندگيءَ ۾ فقط پنهنجو پاڻکي اپنائيو آهي.“
”شايد من جي باهه اڃا دکيل اٿوَ!“
”اوهانجي من ۾ باهه نه پيئي ٻري؟“
”جي—!“
”ها، جواب ڏيو.“
”ها، پرينم پيئي، ۽ انهيءَ ۾ ڪامان ۽ سڙان پيو، اندر ٻري ٻاٽ ٿي ويو اٿم.“
”چو؟“
”چو—!“
”ها چو؟“
”منهنجا اجنبي دوست، مون زندگيءَ جي منزلن جي تمنا ڪئي هئي، پر افسوس — راهه گذر به ڳولهي نه سگهيس.“
”اوهه—!“
”خير ڇڏيو انهيءَ ڳالهه کي—! اوهانجي زال ڪٿي آهي؟“
”موت.“
”جي—!“
”ها دوست، مون توکي ٻڌايو نه — ته هوءَ مري ويئي آهي.“
”اوهه، — مونکي اوهان سان همدردي آهي.“
”همدردي؟ همدردي ته پراين سان ڪبي، آهي.“
”جي—!“
”پنهنجا ته اندر ۾ ئي سمائيل هوندا آهن.“
”اوهان بلڪل سچ ٿا چئو.“

”پوءِ مون سان همدردي ڏنا جتائيو؟“
”اهو ته منهنجو اخلاقي فرض آهي نه!“
”فرض—؟“
”ها— ڇو؟ اوهانکي برو ٿو لڳي!“
”نه.“
”ته پوءِ—؟“
”هيستائين ڪهڙا فرض انجام ڏنا اٿوَ؟“
”جي—، مون اوهانجو مطلب ڪونه سمجهيو.“
”ڪيترن فرضن ڪي فرض ڄاتو اٿوَ؟“
”...“
”اوهان مان ٿي ويا—! مون اوهانکان سوال پڇيو آهي.“
”...“
”خير ڇڏيو انهيءَ ڳالهه کي، ڪافي منگو هنيو اٿئون.“
”... ها.“
”ويٽر.“
”ڪافي، چانهه؟“
”ڪافي.“
”هاٽ، ڪولڊ؟“
”هاٽ.“
”ٻه، هاٽ ڪافي“
”يس سر.“
”الاهجي ڇا ٿي ڇيو— ها، منهنجي زال مري ويئي آهي. هنجي خواهش هئي ته آءٌ دنيا جو وڏو ماڻهو ٿيان—“
”جيتريقدر منهنجو خيال آهي اوهانجا خيال ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جا ئي آهن!“
”اوهانکي ڀل ٿي آهي، آءٌ هڪ غريب انسان آهيان. منهنجي آمدنيءَ مان آءٌ مشڪل سان گذارو ٿو ڪريان.“
”اوهانجو خيال آهي ته غريب انسان وڏو ماڻهو ٿي نٿو سگهي ڇا!“
”گهٽ ۾ گهٽ هن ماحول ۾ نه!“
”پر آءٌ ته اوهانکي عظيم انسان ٿو سمجهان!“
”اها اوهانجي ذرنوازي آهي — اجهو ڪافي، به اچي ويئي—
”...“

”اوهالڪي ڪافي پسند آهي؟“
”ها—“
”دل ۾ نہ ڪريو تہ هڪڙو سوال پڇالوَ!“
”پڇو—“
”ڇو وٺندي اٿوَ ؟“
”جي—!“
”منهنجو مطلب آهي هرويرو ڪافي ڇو پسند ڪندا آهيو. ڇو چاءِ نہ؟“
”ڪافي مولڪي وٺندي آهي، ۽ شايد آءٌ اهو پڌائي نہ سگهان تہ مولڪي ڪافي ڇو وٺندي آهي.“
”ڪافي بہ پيئندا هلو نہ، ٿڌي ٿي ويندي ته—!“
”آءٌ ٿڌي پيئندو آهيان.“
”پوءِ ڪولڊ ڇو نٿا لاهيو—!“
”نہ، آءٌ ڪوسي ڪي ٺاري پيئندو آهيان.“
”ماڻهو دلچسپ آهيو—“
”ڇو—؟“
”اهو تہ آءٌ خود بہ نٿو ڄاڻان. بهرحال اوهان سان ڳالهائيندي سڪون پيو اچيم—“
”مولڪي بہ —“
”واقعي—“
”سچ، مدت ڪاپوءِ اوهان جهڙي انسان سان مليو آهيان.“
”اڳي بہ ڪنهن سان مليا هئا ڇا؟“
”ها!“
”ڪنهن سان؟“
”هو بہ اوهانجي ئي ملڪ جو هو—“
”اڇا—“
”ها، هو بہ ائين ئي ڳالهيون ڪندو هو. اسان پاڻ ۾ ياري گنڍي. پر، هو هليو ويو!“
”ڪيڏانهن؟“
”هو مري ويو، ۽ هنجو موت منهنجي ڇاتيءَ تي ئي ٿيو هو، منهنجا اجنبي دوست—! مرڻ مهل هنجي اکين مان لڙڪ ڪريا ۽ منهنجي هنج ۾ لڪي ويا، هن چيو هو، ’دوستا اڄ تنهنجي

هنج ۾ مرلدي ايڏو سڪون ٿيو محسوس ڪريان ٿو شايد آءٌ پنهنجي پس جي ڪنهن ڄنم جي ديويءَ جي هنج ۾ مرلدي ۽ قبول نه ڪيان ها — ۽ هنجو ڪنڌ لڙڪي پيو—"

"اوهان ڪير آهيو—؟"

"آءٌ—!"

"ها، منهنجو مطلب آهي ته—"

"اوهه — آءٌ انسان آهيان!"

"منهنجو مطلب آهي، انسان ته سڀئي آهن—"

"ته پوءِ—"

"پر ته به هر ڪنهن جي زبان، قوم، مذهب، اهي سڀ حيثيتون جداگانه آهن."

"اوهه— ڇئبو ته اوهان به انساني فرق جا قائل آهيو—!"

"بلڪل نه!"

"ته پوءِ مونکان ڇو ٿا پڇو. ڇا اوهالڪي به انسان ڪارن ڪان نفرت آهي؟"

""اوهان منهنجو مطلب ڪونه سمجهيو، منهنجي اها مراد ڪانهي ته ڪو اڇي ۽ ڪاري هجڻ جو فرق به ڪا حيثيت ٿو رکي."

"ته اوهان ڇا ٿا ڀانئيو؟"

"منهنجي چوڻ جو مقصد آهي ته جيئن هر ڪنهن جي پنهنجي قوم هوندي آهي — تيئن—"

"جيئن اوهان ڪارن ۽ اڇن جي قوم ناهي آهي. اوهالڪي ڪيڏو نه هٺ آهي پنهنجي چمڙيءَ تي—!"

"اوهان ته ناراض ٿي ويا."

"آءٌ ناراض ڪونه ٿيو آهيان منهنجا دوست،...! مونکي رڳو ايترو ٻڌاءِ، انسانيت جون به ڪي جدا ريتون ۽ رسمون آهن. انسانيت ته انسان جي اندر مان ڦٽندي آهي ۽ انسان ته هڪڙوئي آهي پوءِ هي فرق ڇا جو... ٻڌاءِ اجنبي... اهي اوهين ئي آهيو جن انسان کي ڌار ڪري ڇڏيو آهي،... منهنجي قوم توکي به اپنائيندي اجنبي ۽ تنهنجي لڳاهن کي به،...! تو ۾ پنهنجو درد سميٽي توکي انسانيت جي اوُچ جي لئين منزل ڏيکاريندي، جيڪا اوهان دنيا جا مهذب ترين انسان ٿي به ڳولهي نه سگهيا آهيو، ۽ هاڻ توکي اهو به ٻڌائي ڇڏيان ته آءٌ

سنڌي آهيان، سنڌ جو رهواسي. منهنجيون ريتون ۽ رسمون سڀئي السان ميڙي هڪ هنڌ ٿي ڪري، منهنجا اصول پراڻين روايتن جا ڳهوارا آهن، مون وٽ اوهان جي لئين ماحول جي لئين روشني ڪالهي، جنهن انڌيري ۾ السان کي سمجهڻ جيترو سهائو به ڪونه ڏلو...!"

"اوهاڪي منهنجي قوم کان لفرت آهي؟"

"اسان ڪڏهن به ڪنهن قوم کان نفرت ناهي ڪئي، اسان ته هر ڪنهن جي ڏک سک جا آهيون، اسان سدائين اهو پالئيو ته پيون قومون به وڌن ويجهن، پر جڏهن اساڪي چيڀاٽيو ويو تڏهن اٿي ڪڙا ٿياسين، شايد اوهاڪي ياد ڪونهي، هوشوءَ مرڻ تائين ڪهڙو نارو هنيو هو. 'مرسان مرسان پر سنڌ نه ڏيسان،'"

"واقعي، اوهانجي قوم بهادر قوم آهي!"

"يقيناً اجنبي...! اسانجي سوڍن ڪاڪ ڪنڌيءَ تي سر وڍائي ڇڏيا. اسين سنڌي مائرن جا پٽ آهيون، اسان سنڌي مائرن جا ڪير پيتا آهن، اسانجي مائرن جي هنج ۾ اسانجون غيرتون ٿيون لپجن، اسين ڪيئن ٿا برداشت ڪري سگهون ته ڪير هنن جو اپمان ڪري يا اسانجي ڀينرن جي سر تان گندي سرڪائي."

"منهنجي خيال ۾ هاڻ اٿڻ گهرجي..."

"جي...؟"

"ڪافي وقت ٿي ويو آهي."

"پلي، اوهانجي مرضي..."

"نه سائين، ائين وري ڪيئن ٿيندو. بل آءٌ ڏيندس. اوهان منهنجي ديس جا مهمان آهيو. مونکي به ته موقعو ڏيو."

"مهرباني!"

"هلو سائين."

"اوهان ته پنهنجي قوم پرست اديب آهيو، پهرين سون نئي پالئيو ته ڪو اوهان اهڙا به ٿي سگهو ٿا..."

"ها سائين، 'انسان جي علم جي خبر هڪ ڪلاڪ ۾ ٿي پئجيو وڃي، ار نفس جي پليدگيءَ جي ڄاڻ، ورهين ڪانپوءِ به نٿي پوي!'"

"چڱو...!"

"وري ڪڏهن ملندا؟"

"اتي ئي، شام جو."

"خدا حافظ...!"

قاضي سليم

زندگي

(۱)

صاحب ورانڊي مان ٻاهر نڪتو. ڊرائيور گاڏي اسٽارٽ ڪئي. آءٌ پريان ويٺو هوس. پريان ڪنڌ وٽ چرپر ٿي. هوءَ اٿي، ٻار ڪڇ ۾ ڪري صاحب اڳيان اچي بيٺي. ”صبح کان بکي آهيان— سائين!“ صاحب هن ڏانهن نهاريو. صاحب جي هلڻ ۾ جهٽڪو آيو. ”ٻري ٿي — نياڻي.“ دٻيل آواز ۾ ڳاڙهيءَ پڳڙيءَ واري پٽيوالي چيو. منهنجي هنئين ۾ باهه دکي. نياڻي؟ سياڻي —! ڏهاڳ ۽ سهاڳ. مالڪ جو سندور. سينڌ جي سولهن ۽ — منهنجي اکين ۾ لڙڪ تري آيا. مون سوچيو، انسان — انسان جو ويري! ”سائين — ٽيچ ۾ ڪير اپ ٻه لٿي اچي، تون — تون.“ صاحب منهن ۾ سر وجهي ٻچڙو منهن ڪري هن ڏانهن نهاريو. پٽيوالي ٻنهي پيرن جا پنجا ڪولي ڪڙيون ملائي، ’ٺڪ‘ صاحب کي اٽينشن وارو سلوٽ ڪيو. صاحب جيپ جي اڳين سيٽ تي وڃي ويٺو.

”سائين!“ ٻار جو ڪنڌ لڙڪي پيو. پٽيوالي ڪنڪليون ڪائيندي سوٽائيل منهن سان هن ڏانهن ڪرڙيءَ اک سان نهاريو. (اٽينشن هوندي به) جيپ هلي وئي. هن ته به ليلائيو هي. (شايد ڀانئين ٿي ته سندس اهي آهون ۽ سڏ رائيگان ڪونه ويندا) هن ٽڳرن آجيون ڪري هٿ کي هيٺ ڪندي چيو، ”اڙي، دسجان — رن ٻري ٿي —“

رن— ! سوالي ڪنهن لپاٽ وهائي ڪڍي.

هن ٻار جو ڪنڌ ڪنيو. ٻار کي اوڙڪو آيو. صاحب جي دفتر جي دڪي خراب ٿي پئي.

”نياڻي رن، نيٺ ڪئي نه فرش جو ڪارو منهن — لڪر هتان.“ پٽيوالي ٽڪي جو ور ڏاهيندي، هنکي ٻار سميت ٽيلو ڏنو. هوءَ پريان ڏونئين ڀر وڃي ڪري. ٻار ڳتي پر سندس ٻانهن ۾ لڙڪيو هي. هن مٿي نهاريو. آسمان ٻدران هنجي نگاه ڪڪيءَ ڇت سان ملي وري آئي. مون مٿي نهاريو. سڄو آسمان صاف اڇو پيو هو. مون مرڪي ڏنو. هنجي

ڏرا ڏيئي ويل اکين مان ٻه لڙڪ ڪري پيا. مون ڏٺو. ٻار وات ڦاٽيو پيو هو. ماءُ جي من جي بيوسيءَ جا ٻه موتي ڪريا ۽ هن ڇڪڙ ڏيئي ٻي ڇڏيا. هوءَ اٿي. هنجي ڪپيل ٻانهن منهنجي اندرڪي ڏولڏاڙيو. هن مون ڏانهن نهاريو. هنجي اکين مان لڙڪ ڪري پيا. هوءَ مون ڏانهن وڌي، "سائين" هن هٿ وڌايو. مون ٻئي هٿ موت جي ڪيسن ۾ وڌا. مولکي ڪجهه ياد آيو. مون هن ڏانهن ڏٺو ۽ اتان تڪڙو تڪڙو هليو آيس. سڄي وات منهنجي هنئين ڪي ڪير همدردي ۾ وجهي ڪٽي رهيو هو. منهنجي ذهن ۾ مترڪو لڳو.

زندگي —؟

زندگي — ٻک ۽ بيڪاري!

(٣)

موت، موت، موت!

زندگي —

زندگي ۽ موت، انسان جي شروعات ۽ شرير جي منزل جي راهگذر جو آخري موڙ. آءٌ اڱڻ ۾ رلي اوڍيو سُتو پيو هوس. دل نٿي چاهيو ته ڪو اج ٻه موير اٿان. دت هٽي ليٽي پيس. ننڊ نٿي آيم.

فضا ۾ ڪا ڏک ڀري ڪيڪ اٿي، "— منهنجا ٻچا." ۽ مون ڪنن تان رلي لاهي ڇڏي. ڪيهون ۽ رڙيون ٿي هيون، جي ننهنجي من ۾ مامتا جو درد سميٽيو ماءُ جي هنئين مان اڌمان ڏيو ٻي لڪتيون. آهستي آهستي آواز وڌندا ويا. آءٌ ڏڪي ويس. منهنجي من ۾ وسوسا ٻوڻ لڳا، ۽ منهنجي چپن مان نڪتو. 'موت!' زندگيءَ جو ٻاهي، انسان جي اندر جون مڙئي درگهتناؤن ٻاڻ مان سهڙيو وجي. روئڻ جو آواز وڌندو ويو. دانهون ۽ ڪوڪون!

۽ عاڻ ائين ٿو ڀانئيان، ڄڻ انسان جي دکي آتما کي ڏڍ ملي وئي آهي، ڪنهنجي نيڻن مان لڙڪ پيا ڏمن. اندر وڌ ڏيو پيو ڄيرجي. هنئين جي ٿت ۾ مرچ پيا پرڪجن. اندر ٻاهه جي ٻڇين ڳوڻ سان ٻرڻ ٿيو پيو آهي ۽ الهيءَ ٻرڻ سان جوان ڌيءَ جي ماءُ ۽ ٻيءُ جا ارمان پيا ڇڻن. مون محسوس ڪيو. هنن جي ڇٽيل متن ۽ اٿي جي ڪترن ۾ ڪهڙو فرق آهي. هوءَ اٿي جي رڪاڻ ۽ هيءَ انسان جي من جي.

آءٌ هيٺ لهي آيس. مون ڏٺو؛ هو پريان بيٺو هو. هنجي مُکَ تي اولاد جي وڇوڙي ۽ موت جا داغ ڇٽا ٻيٺا هئا. رڪي رڪي هن وارن ۾ هٿ وجهي ذهن کي جهٽڪو ٿي ڏنو. 'هيءُ دک هيءُ درد، من

جي ويراني ۾ –!' اڳ وڌيڪ سوچي نه سگهيس. پريان هنجو دوست ٻي آيو. هن اوڏانهن نهاريو. هنجي اکين مان لڙڪ ڪري پيا. هو ويجهو اچي ويو. هيءُ اٿيو. هن پنهنجي وڏيل دوست کي ٻانهن ۾ ڀيڙي ڇڏيو.

"هي سڀ ڇا ٿي ويو دوست!"

"صبر ڪر." ۽ مون ڏٺو هنجي اکين مان به لڙڪ ڪري پيا.

"تون چوين ٿو مات ڪريان ... اندر وڍيو پيو اٿم دوست. هنيئن ٿي ڪهر لتڻ ڏيئي ويو اٿم، ڦٽ ڦاٽي پيو اٿم."

"جيڪا رب "

"اهو ئي ته آخري ڏيڏ اٿم، منهنجا دوست..." هو سڏڪيو ئي ويو. پريان ٻه ڇڻا پيا ٻه ٻي آيا.

'بس ادا...!'

"بس ادا ... منهنجو نصيب. منهنجا ڀاڳ."

"پر هي سڀ ٿيو ڪيئن، اڄا ڪالهه ته ڇڱي ڀلي هئي."

"ٿيندو وري ڇا منهنجا ... اوچتو بخار آيس. رات جا چار ٿيا هئا ڊاڪٽر وٽ ويس. موٽي اچون ته ڏٺيءَ جي شيء ڏٺيء ڏ نهن..."

"دوست."

"اڄڙي روئڻ ته ڏي دوست، جوان ڌيءَ جو لاش گهر ۾ پيو آهي ۽ تون ٿو چوين ته..."

...

"منهنجو سڀڪجهه کسجي ويو آهي ... دوست، اڳ ائين ٿو ڀاڻيان ڇڻ منهنجون ٻئي ٻانهون ڪپي ڪنهن مونکي اونداهي کوه ۾ اڇلائي وڌو آهي."

"بابا."

"پت." هن پت کي ڪٽي هنيئن سان لاتو. "اماں ٿي چوي، آخري پيرو" ۽ مون ڏٺو، انن ورهين جي ٻالڪ جي اکين مان لڙڪ ڪري اچي ايءُ جي هنج ۾ پيا.

"دوست..." ۽ هو اندر هليو ويو.

رات ڪافي گذري چڪي آهي. اڄا به هنجي دل جي مونجهه ۽ اندر جي ڦتڪي جو اندازو ٿو لڳايان ته منهنجي من ۾ ويڍ ٿا پون. پڪ به ڏاڍي لڳي اٿم.

هيئنر ماڻي ويٺو ڪان. اندر کي هڪ هند سک ئي لٿو اچي.

مون پٽ جو ڳراه وات ۾ وڌو ۽ محسوس ڪيو، ڄڻ هوءَ منهنجي سامهون اچي بيٺي آهي. اُهَ ڇرڪجي ويس. منهنجي اندر واري هنڪي ڇيو. ’اي منهنجي پيڻ. تون هينئر قبر جي تاريڪيءَ ۾ ماس جو لوٿڙو ٿيو پئي آهين. تنهنجي پيءُ جي اکين مان پاڻي بس ئي نٿو ٿئي. هنجي من ۾ باهه پئي ٻري ۽ هو الهيءَ ۾ جلي ۽ ڪامي پيو. تنهنجي ماءُ جون فريادون ٿو ٻڌان ته ٻت ئي ڪالداڙجيو وڃيم. هنجون آهون اٿن ٿيون، ۽ ٻڪين پٽين سان ٽڪرايو ورپو اچن. هنجي هنيئن ۾ وڏ ڦيا پون ۽ هوءَ لڇي ۽ ڦٿڪي پئي. پر اُهَ ڪهڙي نه سڪون سان ويٺو مالي ڪان.‘

منهنجي هنيئن ۾ وري آلڊ مانڊ مچي.

موت، موت.

منهنجي ڀيڻ جو موت.

هڪ مسڪين جي ڌيءَ جو موت هڪ دکياري سورن جي سڙيل ماءُ جي جگر جو ٽڪر. هڪ ماءُ جي سڪيلڌي ڌيءَ جو موت.

زندگي

زندگي — موت!

(٣)

رات ڪافي گذري چڪي هئي. ماحول تي هڪ عجيب غنودگي ۽ خاموشي ڇانيل هئي. اُهَ پنهنجي پٿريءَ ۾ ڪرسيءَ کي ٽيڪ ڏيو ڪجهه سوچي رهيو هوس. پيار — ! پيار جو زندگي ٿو سنواري، دکي من جي آتما کي ٽپڪيون ڏيو سمهاريو ڇڏي. ڪيڏي نه ڏکي منزل آهي پريم جي. هنجي هر منزل سوڀي ۽ هر موڙ نئين جوت جي روشنيءَ سان منور. مون ٻيڙي دکائي. ذهن ۾ خيال آيم. هيءَ ٻيڙي پاڻ سڙيو منهنجي منجهيل ذهن کي آسيس ٿي ڏي. هيءَ دکيو دکيو ليٺ سڙيو خاڪ ٿيو وڃي، ۽ انسان؟ انسان ٻه ته زندگيءَ جي سور کي هنيئن سان هنڊائيو ليٺ خاڪ ۾ مليو وڃي. هيءَ پنهنجي وجود کي ساڙيو ڇڏي! انسان پنهنجي وجود کي امر ڪيو وڃي. ’ٻيڙي ۽ انسان‘ ذهن کي جهٽڪو آيم. سامهون دري کليل هئي. مون هڪ سوٽو هنيو. دولهون منهنجي خيالن کي وڪوڙي ويو. مون دونهين ڏالهن نهاريو. ڏنگيون ڦڏيون لڪيرون ناهيندو، ماحول جي ٻيوسي کان گهٽو دور ڪنهن ڏورانهين ڏيهه ڏانهن سڪون ۽ سک جي ڳولها ۾ هوا سان گڏ ’لوهه‘ پائيندو ويو. اُهَ دريءَ وٽ اچي بيٺس. خاموشيءَ منهنجي ويچارن کي سوڙ پارائي سمهاري ڇڏيو. مون نهاريو. زندگي خاموش ۽ سنسان پئي لڳي. ٿورو پريان ٻه

ٻاڇولا محسوس ڪيم. شايد هو ٻئي ٻريمي هئا. ٻرنم جي مندر جا ٻوڄاري، دلين جي ميلاپ تي ٺوڙي ٻريم جي ديوتا کي ٻرنام ڪري رهيا هئا. مون ٻيڙي اڇلائي ڇڏي. منهنجي ذهن ۾ خيال آيو: ڪيڏو نه چاهه آهي هنن ٻنهي جي قرب منجهه. ۽ مون محسوس ڪيو ٻاڇولن جا ڇپ ڇرڻا آهن.

جڏهن انسان دل جو درد ويڙهيندو ته نيٺ ڪڏهن ته سور ٻه اٿل کائيندو... ۽ اڄ آءٌ انهن ٻيو ٻانئيان ڇڻ منهنجي اندر جي ديويءَ کي ڪنهن ٻريءَ بازار ۾ لپاٽ وهائي ڪيڏي آهي... ديويءَ جي سر تان بوڇڻ سرڪي ڪري ٻيو آهي، هنجي ليٽن مان لڙڪ ٻيا وهن ۽ منهنجو من دک وکهي تڙپي ۽ ڦٿڪي ٻيو...!

"تون ايترو دک ڇو ڪندو آهين...؟"

"دک انسان جي آتما کي امر ڪريو ڇڏي ٻڳلي."

"۽ سک...؟"

"سک ته شرير جو ٻولڳ آهي، ٻڳلي! شرير ڀسم ٿيو وڃي... ۽ آتما امر ٿيو وڃي..."

"توکي زندگيءَ جو درد آتما ۾ ڏو ملي ؟"

"ها...!"

"تون... ٻوءِ ٻه دکي آهين!"

"ها... آءٌ ٻوءِ ٻه دکي آهيان، منهنجز اندر وڍيو ٻيو آهي، هيناڻ ڏريو ٻيو اٿم..."

"تون دک جو ٻريمي آهين ؟"

"ها..."

"دک ته مون وٽ ٻه آهي."

"ٻڳلي ! تنهنجو ٺي ته دک آهي جو هيئڻ ۾ سانڍيو تنهنجي هنج ۾ ويٺو لڙڪ هاريان. تون ڪنهن ويل ٻنهنجي ڪنڌيءَ سان منهنجيون اکيون اگهندي آهين ته منهنجي من کي آسس ملندي آهي. ۽ انئين ٻانئيندو آهيان ... ڪاش، سڄي حياتي تنهنجي هنج ۾. ويهي ڳوڙها ڳاڙيان .."

"ائين ڪرڻ سان تنهنجو من سکي ڏو ٿيئي .."

"مونکي جنهن منزل جي سڌ آهي، سا ماٺيو وٺان...!"

"ٻوءِ تون ڳوڙها ڇو روڪيو ڇڏين...؟"

"ڪير ڏسي وٺي ته..."

"ڪير ڏسندو...؟"

”منهنجو من ... منهنجي من ۾ ڏکندڙ باهه...“
”آءٌ انهيءَ باهه کي اجهائيندس.“
”منهنجي اندر ڪي نه ڦلور ٻڳلي .. هن ۾ مستل شعلا پيا ڀڙڪن.“
”آءٌ منجهن ٽپي پوندس...“
”تون جلي خاڪ ٿي وينديءَ.“
”منهنجي آتما امر ٿي ويندي...“

...

۽ مون ڏٺو ٻئي پاڇا ڳالهائيندي چپ ٿي ويا. هڪ پاڇو ٻئي جي هنج ۾ ڪري پيو. هڪ پريم جي پياسي کي پريت جو جام ملي ويو. هنجي اکين مان لڙڪ ڪري پيا. ڏک کان ان پريت جي لذت وڌي! مون ڏٺو. هو اٿيا ۽ هٿ هٿ ۾ ڏيئي هليا ويا. مون سوچيو: هي روپ، اصلي روپ، زندگيءَ ۽ پريم جو! ڪنهن مولکي ڏولڏاڙيو.

زندگي،
زندگي پريم جي ورڪا.

قاضي سليم هڪ نئون ڪهاڻيڪار آهي. سندس پهرين ڪهاڻي ’زندگي — هڪ ڪهاڻي‘ ٻه مهٽي ڪتابي سلسلي ۾ ڇپي هئي. قاضي سليم جي آئيندي ۾ اسالڪي وڏيون اميدون آهن. هن وقت سندس ٻه ڪهاڻيون ڏيئي رهيا آهيون. سندس انهن ٻن ڪهاڻين مان پڙهندڙ هنجي لاءِ راءِ قائم ڪري سگهن ٿا.

— ادارو

اعليٰ قيام

بهترين طعام

تاج هوٽل

حيدرآباد

تاج هوٽل ۾ رهي اوهان سڪون محسوس ڪندا

تاج هوٽل — جو فرنيچر آرامده آهي

تاج هوٽل — جو ماحول وڻندڙ آهي

تاج هوٽل اسٽيشن جي ڀرسان آهي، اوهان ڪيڏيءَ سهل ۾ اچي سگهو ٿا

فون نمبر 3691

اُسرندڙ ليکڪن جو خاص پرچو

ساهت ڌارا مخزن (دهلي) جو، جولاءِ—آگسٽ ۱۹۶۷ع جو پرچو ٻٽو ٿي نڪرندو (اٽڪل هڪ سؤ صفحا). جنهن ۾ سڀ رچنائون هند ۾ سنڌ جي نون ۽ اسرندڙ اديبن جون شامل ٿينديون. رچنائن سان گڏوگڏ انهن اديبن جي مختصر واقفيت ۽ فوٽوگراف به ڏنا ويندا. اصلوڪيون ۽ اڻ ڇپيل رچنائون (شعر، ڪهاڻيون ۽ مضمون) مختصر ادبي واقفيت ۽ فوٽوگراف (پاسپورٽ سائيز ۾، گلاسي Glossy فوٽو پيپر تي) ۱۵ جولاءِ ۱۹۶۷ع تائين پهچڻ گهرجن. ٻيو ته ايل رچنائون ۳۱ آگسٽ تائين واپس ڪيون وينديون، جنهن ۾ ٽپال جون ٽڪليون اچڻ ضروري ڪولهن.

ماهوار ساهت ڌارا مخزن

۸۳۷/۱۴، لوڌي روڊ، لٿين دهلي—۳، ڀارت.

نظم
نظم
قطعا
آزاد نظم
غزل

شعر

نياز همايوني
اياز قادري
ڊاڪٽر لڪميچند پريم
گووردن ڀارتي
سيف ٻنوي

هڪڙو شاعر
خادم

نياز همايوني

هي سنڌڙي هي سانگي

’اسان زندگيءَ کي آڳان ۾ کوهيو
انڌيرا جو آهيا تہ هشيار ٿياسين‘

الا منهنجي سنڌڙي جا هر دور ۾ پنهنجي مارئي جئان ٻي جي محڪوم آهي
لڏڪي لماڻي ٿي گهاري سدائين، ٿيل سيڻي حقن کان محروم آهي
ڏکيا ڏينهڙا منهنجي مارونڙن تي، سندن حال ڇورن جيان مظلوم آهي

جڏهن ٻي ڌتي کو لئون سج اڀريو تہ ڪرڻا ڪري اوت انڌير آيو
حياتيءَ جا حرف وسري ويا جڻ اولادهيءَ الدر لاالگ تي پير آيو
مرڻ وانگ ماڻهون ٿيا دربدر، حوصلا ويا تہ هر ڳالهہ ۾ ڦير آيو

هي سنڌڙي جا سرسبز آباد رهندي ٿي آئي بهشتن جي بازار وانگي
هي سسئيءَ جو ڀنڀور سهڻو ستابو هيو جو بهارن ۾ گلزار وانگي
حياتي جي مومل هتي آس جي ڪاڪ ۾ مست هئي جهڙ ۾ الار وانگي

هي سانگي جي پنهنجن ڀراون جي ڏک سک تي پنهنجي خوشيءَ کي اڃاور ڪندا هئا
محبت مان مرڪي ۽ گهر آئي مهمان جو مائٽن وانگ آدر ڪندا هئا
سپاجها ۽ سادا رهي سور سختيون سهي ٻي سچائيءَ تي باور ڪندا هئا

هي سنڌڙي هي سانگي اهي ڪين آهن تہ ٻي جڻ تہ ڪي ڇور آهن
نہ رواق نہ رمزون ائين ٿو سمجهي جڻ تہ ٻرپٽ جي پڙڀالگ ۾ ڍور آهن
هي هينءَ کولہ هئا پر الهيءَ جي ڪري ٿيا جو ظلم ۽ تشدد کان ڪمزور آهن

هي جي پنهنجي قسمت جا مالڪ هئا، سي ٻين جا ٿي محتاج سڪندا رهن ٿا
اٿن ۽ وهن پاڻ ٿا ٻر ٻين جي اشارن تي، بيجان پتلين جان هلندا رهن ٿا
جيئڻ جي ڀهاني جيئن ٿا مگر سچ ته آئندي جي وعدن تي مرندا رهن ٿا

هي هاڻي الهيءَ حال ۾ ٿا رهن ڄڻ ته ساڳيو غلاميءَ جو دؤر آهي
فلنگي جي. فتنا پکيڙي ويا تن جو جاري بدستور اهو طور آهي
ڦُريون ڪينءَ ڦُرين ڪي اهو ڦند پورو ٿيو ته به الهيءَ تي اجا غور آهي

هي ڌرتي هنن لاءِ ڌاري ڪئي وئي جا ڌرتي هننکي جنم ڏئي چڪي هئي
هي ٻولي هنن جي نه ٻولي رهي جا هننکي ديا ۽ ڌرم ڏئي چڪي هئي
هي جيوت هننکان جدا ٿي وئي جا هننکي جيئڻ جو قسم ڏئي چڪي هئي

هنن جو اهو ڏوهه آهي ته بي ڏوهه ٻئجي زماني ۾ جيئندا رهن ٿا
ڀلائيءَ جو بدلو برائي ملي ته به ڪلي خوش ٿي سڀڪجهه ڇڏيندا رهن ٿا
سندو لاهه رهبر ۽ رهزن جو ڪوئي هي مڙنيءَ کي مُهت ڏيندا رهن ٿا

هنن ۾ ڪوئي هوش ۽ جوش ناهي، هننکي مُتي ڏئي سمهاريو ويو آهه
متان ڪا هنن ۾ سجاڳي اچي رهنمائن کي چڪمو چڪايو ويو آهه
جتي ٿي هيا هي اتيئي هننکي، ڏئي چپ تي سوٽي ٻيهاريو ويو آهه

هي آهه سنڌ ۽ انجي مالڪين جي تقدير جي اڄ زماني جي آئيءَ ۾ آهن
گلابن جان معصوم جنجي طبيعت اهي تيز ڪنڊن جي کهائيءَ ۾ آهن
حياتيءَ ڪان بيزار خاموش گم سم نه ڪنهنجي سڙيءَ ۾ نه سائيءَ ۾ آهن

جو انڌير ڪرڻا ڪري اوت آيو هيو سو اجا ڌاڻين وڌندو رهي ٿو
اولداهيءَ جو گهمسان آڻي ۽ چانڊاڻ جي چيٽ ڪي چوٽ ڏيندو رهي ٿو
هي سڀڪجهه جو ٿيندو رهي ٿو الهيءَ کي تماشائي ٿي هرڪو ڏسندو رهي ٿو

اجا لڙڪ جي ڇانوَ ۾ مرڪ آهي جڏهن مرڪ اٿلي ته طوفان ايندو
جي سڀڪجهه وڃائي رهن ٿا وراڻي مگهن ٿا، الهن ۾ جي جولان ايندو
ته ڪن ٻل ۾ چوٻڙ ٿي چوپٽ ٿي ٻولدي، رهاڻي تي سڀڪنهنجو ايمان ايندو

هي مارئيءَ جا مارو هي ڀاڳيءَ جا دودا هي مڪليءَ جا جوڌا هي مياڻيءَ جا مالجهي
جڏهن گاج بادل ۽ ڪنوٽين جان لانگا ٿي اڪتا وطن جي وراڻيءَ جا مالجهي
ته سڀ ڪوڙ گهمسان ڪڪ ٻن ٿي ويندا، نه رهندا هتي ڪي سگهائيءَ جا مالجهي

اياز قادري

شاگردن سان خطاب

(رت ڀڏل هڪ واقعي کان متاثر ٿي)

اوهان سان ئي آ سنڌ جي زندگي
اوهان جوتِ انجي اوهين روشني
اوهان سان غم انجو، انجي خوشي
اوهان سنڌ جا سورهيه، اوهين سورما
اوهان جو وهيل رت اجايو نه ويندو.

اوهانجي وهيل رت سان گلزار ٿيندو
سڄي سنڌ ۾ جنهن سان هڪار ٿيندو
ستل جو اڃا آ، سو بيدار ٿيندو
اوهان سنڌ جا سورهيه اوهين سورما
اوهانجو وهيل رت اجايو نه ويندو

هي سر جيڪو آهي، سو ويٺو ئي آهي
جوانن جيان مرجي، جي مرڻو ئي آهي
اوهانجي اڳيان ڏاڍ جهڪڻو ئي آهي
اوهان سنڌ جا سورهيه، اوهين سورما
اوهانجو وهيل رت اجايو نه ويندو.

اچي ڏاڍ، ڏاڍائين سان اچي
مچي رڪ جو راڙو مچي پل مچي
ڏسون ڪيئن بچي ٿو، جي سالجهي مچي
اوهان سنڌ جا سورهيه. اوهين سورما
اوهانجو وهيل رت اجايو نه ويندو.

اوهانجي وهيل رت سان جا جوت جلندي
سوين طوفان ايندا پر روشن ئي رهندي
انڌارو نه رهندو، جتي آوة پوندي
اوهان سنڌ جا سورهيه، اوهين سورما
اوهانجو وهيل رت، اجايو نه ويندو.

اوهان ماڻن جو ڪيو منهن مٽي
وڏن جي وڏايو اوهان نام ڪي
’حشو‘ کي ٿي راحت اوهان سان رسي
اوهان سنڌ جا سورهيه. اوهين سورما
اوهانجو وهيل رت اجايو نه ويندو.

اڄ هانکي سڄي سنڌ ڪري ٿي سلام
اوهان ساڻ گڏ آهه سنڌ جو عوام
خوشي ۾ ۽ غم ۾ سدائين مدام
اوهان سنڌ جا سورهيه، اوهين سورما
اوهانجو وهيل رت، اجايو نه ويندو.

اوهانجي وهيل پاڪ رت جو قسم
ڪندو ڪين ڪي چپ 'اياز' جو قلم
نه ٿيندو ختم، سنڌ تان جي ستم
اوهان سنڌ جا سورهيه، اوهين سورما
اوهانجو وهيل رت اجايو نه ويندو.

ڊاڪٽر لکميچند 'پريم'

ساقي (قطعا)

(١)

جام ساقيءَ جي هٿن 'پريم' پيئاريو اهڙو،
ويو هٿن سان هليو هيءُ جسم، وئي جان به هلي.
ڪيئن قابوءَ ۾ رکي قلب ڪوئي اهڙي سمي!
بي خوديءَ ۾ به ڇڏي ڪيئن ڪو ساقيءَ جي گلي؟

(٢)

جام ساقيءَ جي هٿن 'پريم' پيئاريو اهڙو،
پاڻ کان پاڻ ويو هوش آڏامي هڪدم.
هوش ويو، جوش پيالا ڪنهنجي لاءِ ويهي جاڳي؟
هوش جي دليا سڄي ٿي ويئي درهم برهم.

(٣)

جام ساقيءَ جي هٿن 'پريم' پياريو اهڙو،
هوش لاءِ حيلو وسيلو سڄو بيسوُد رهيو.
سُرڪ هڪ ساڻ ٿيا زهد ـ عبادت ڪافور،
ڪوئي عابد نه رهيو ۽ نڪو معبوُد رهيو.

گوورڌن ڀارتي

ٻهرين برسات بعد

زندگي —
جڻ صاف سُٿريءَ سليٽ تي
معصوم هٿن سان لکيل
هئي — الف، بي ۽ دال، ري ...

زندگي —
ڪوري ٻني تي
چست ڪٽلن جي ڪٽڪ جان
جوڙ، ڪٽ ۽ ضرب، وانڊ جون ڪجهه نشانيون،
الجبرا، آرٿميٽڪ جا ڪٽيل جهنگل
جڏيءَ جاميٽريءَ جي جسم ۾
ڪجهه گول انڊا ڪوءَ
چورس ۽ ٽڪنڊا سرد هاٿيءَ جا پراڻا حوض
۽
تاريخ جي ڪنهن ڪتاب ۾ دٻيل
ڪجهه لاش ماضيءَ جا
سوين سنسان کنڊهر
هر ٻني تي خون جا ڪجهه داغ
هوڏي حاڪمن جون ڪجهه سماڌيون، تربتون ۽ مقبرا!

زندگي —
آفيس جي ٿيلهن ٻنن تي ڊيرڪندڙ بيزار نظرون
ڍير فائيلن هيٺان
لنبيون آباسيون، لنڊ جا گهيرٽ، اٽاما ڪولگهرا،
دڙڪا ڏيون ڪنهن موڊ بگڙيل باس جون
۽ چند لوڻن لاءِ
هر هر چاپلوسي، جي حضوري ۽ خوشامد
برڪلي سگريٽ سان گڏ
چانهه جو اڌ ڪوپ رشوت (؟) طور
(ڇو جو ٻل چڪاسيندي تجي ٿو بورا!)

زندگي —
ڄڻ خشڪ ۽ ٻوڙهن ڇپن تي ٽهڪ لپسٽڪ جو
ڪٽل ڀڃل ڳلن تي روڄ پائوڊر
چٿيل ڇاتيءَ مٿان اِنگلش بريزيئر
پلاسٽڪ جي ٻرائي پرس ۾
لوڻ سان گڏ ڪجھ ريزڪي آدما، تمنائون
اڌوريون حسرتون، ارمان
۽ زوريءَ وساريل پيار جا ڪوتا سِڪا ساليڊيل!
هٿن ۾ پار ڪَلءِ فيڊرُ
اکين ۾ ڪجھ ڪٽل، اڌڙيل، رفو ٿيل خواب
سيني ۾ آيامي پوءِ سڙي ويل ڪير جي بدبو
چڪي يا چاڪري
چوڪو، ٽٽل چاھ ۽ ٺريل روٽي سدائين!

زندگي —
ڄڻ واڻڪو هٽُ،
ڪنهن پراڻي ڦٽ مٿان
ويڙهيل هٿين وانگر وهيوُن،
جن ۾ مرڻ پيا وياج اوڌر جا ڪيئن ڪيڙا،
قلم ڪن ۾
اکين تي ٻيڻوي عينڪ
ڏنڊ ۽ تيل جي داغن - لڳي ٻڪڙي،
اِئين - ڄڻ نالڳ ويٺو آهي پنهنجي ڦڻ ڦنڊائي!

زندگي —
گويا ٽٽل ڪوَرو
ٻنيءَ ۾ لوھ ڳڳھريل
برق جو شعلو
آتت ڄڻ جيٺ جي
آڪاڙ جيئن ٻوسات
هڻ وٺ، هل هلاچو ۽ مشيني شور
(هرڪو ٻور ٻيحد ٻور!)

اڄ عرصي پڄاڙا

مس ٽوسيو آ مينهن
آيو آهه سٺو ڏينهن، منهنجا ساٿيو!
اسڪول، ڪاليجز ڪرايو بند
سِڪ ساپ ڏيو آفيس ۾،
مَرڪي گهرو اڄ گهوٽ ڪان موڪل
دڪان ڪي هڻو تالا
ڪريو ناغو اوهين اڄ ڪارخاني مان؛
حياتي آهه هڻ وٺ
۽
اچو ڳڌجي اڄوڪو ڏينهن
گهرڪان ۽ اگر ڪان دور
ڪنهن پربت جي چوٽيءَ تي چڙهي
پڪنڪ ڪريون!...

'سيف' بنوي

غزل

ڪيچ وڃين ٿي ڪنهنجي ڪاڻ.
کهڙي ٻنهون جي توکي ڪاڻ.
تون ٿي جنهنکي ڳولهڻ چاهين،
سا تون پنهنجو آهين پاڻ.
ڇوري ڇو ٿي ڇپر ڇلين!
ٻوري پنهنجو ٻاڻ سڃاڻ.
پنهنجا نازڪ نازڪ پير،
رڻ ۾ ڪرين ڇو رتوڇاڻ.
جوڀن اٺئي ڏينهن ٻه ٽي،
ڇانوَ ۾ ويهي موجون ماڻ.
کوليو تو لئه 'سيف' آ ٻاڪر،
آ ته ڪريون ڪا روح رهاڻ.

حسين بخش ’خادم‘

ريڊيو ذريعي ڳوٺ ڳوٺ، شهر شهر ۾ جنهن شاعر جا گيت، غزل ۽ ڪافيون وڏي شوق سان ٻڌيون وڃن ٿيون، اهو عوامي شاعر حسين بخش ’خادم‘ آهي، حسين بخش جي والد جو نالو پيربخش آهي، ذات ٻنگر ۽ ڳوٺ آراضي تعلقو سيوهڻ شريف. شاعريءَ جي شروعات ١٩٥٢ع ۾ ڪيائين، سندس پهريون شعر هالا مان اڪرندڙ ’فردوس‘ رسالي ۾ ١٩٥٤ع ۾ شائع ٿيو هو، انهيءَ کانپوءِ لئين زندگي، مهراڻ ۽ شاعر رسالي ۾ سندس شعر اڪثر ڇپيا، سندس هڪڙو ننڍو شعرن جو مجموعو ’دل جو آواز‘ به شائع ٿي چڪو آهي. شاعريءَ ۾ سندس استاد جناب مخدوم محمد زمان طالب المولي جن آهن. جيتوڻيڪ حسين بخش ڪن مجبورين سبب سنڌي چئن درجن کان مٿي پڙهي نه سگهيو، پر پوءِ به سندس شاعري هر لحاظ کان اوچي ۽ وڻندڙ آهي، جاءِ نه هئڻ سبب اسين سندس اڻ ڇپيل شعرن مان ڪجهه ٿورا شعر هن دفعي ۽ باقي ٻئي دفعي پيش ڪنداسين.

— ادارو

گيت

(١)

اڪڙيون آداسي ننڊ نه آئي
رُنڊي رُنڊي رات وهائي
ڪير اچي ٿئي سورن پائي
تارا ڪليا ٻئي چنڊ سهائي
دير تو دلبر ڇا ڪنئون لائي
هاڻ نه ڪر تون جالي جدائي
لوڪ مُستو مان ويٺي لهاريان
تن ۾ آهي تنهنجي تار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سانول يار.

(٢)

محب منيءَ سان ايڏا ماڻا
آءُ اڱڻ تي پرچي ڀاڻا
ميرا منهه ۽ پڪڙا پراڻا
توريءَ وارث سڀئي ويڳاڻا
رات نه رهه پر ڪو پل راڻا
گلڙا آندم سي به ڪوماڻا
هيٺي هتي ٻئي هنجئيون هاريان
ساجن لهه ڪا سار سنڀار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سانول يار.

(٣)

اڪ تہ هيس تنهنجي البيلي
ڪيئي پانهون ڪيئي پيلي
هاڻ تہ ڪڙي ناهہ سهيلي
مولکان تہ سڻا چيل هم جيلي
تنهنجي هوالدي آءٌ نوبلي
هاءِ جڙاني هائي اڪيلي
سهڻل سائين توکي ساريان
واڪ وسل جي وارث وار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سالول يار.

(٤)

آڏيءَ رات بہ ٿي موڪلائي
اندر نماڻي ويٺي واجهائي
لڪيو لڪيو جهاتيون پائي
در کي کولي در کي ورائي
پانهون پٽي هر هر پاڏائي
ويٺي ويٺي ڳوڙها وهائي
آءٌ جڏي جند جالي جياريان
محبت مڙئي مون ڏي ميار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سالول يار.

(٥)

دل جا سور ٿي دل سان اوريان
نالو چپن هم چوريو چوريان
لڪندي لڪندي هوريان هوريان
تيل وجهان ۽ وٽ کي سوريان
آءٌ ڏکي ٿي ڏکن سان ڏوريان
جهوري جهجهڻ ۽ جان کي جهوريان
ڪهڙي مجال جو توکي وساريان
پريم تنهنجي آ پچار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سالول يار.

(٦)

يارل تنهنجو پيار ٿو ماري
برهہ جو بيحد بار ٿو ماري
ساجن سڀ سنسار ٿو ماري
لوڪ جو هيءُ وهنوار ٿو ماري
غور فڪر ويچار ٿو ماري
پنهنجو خود سينگار ٿو ماري
توکي ساريان توکي سنڀاريان
هڪڙي دلڙي درد هزار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سالول يار.

(٧)

ڳاڏيءَ جي ڳتڪار ٿي ماري
چڙهن جي چهڪار ٿي ماري
بلبل جي پڪار ٿي ماري
گلڙن جي هڪار ٿي ماري
ڪوئل جي ڪوڪار ٿي ماري
هير ٿڌي هيڪار ٿي ماري
پل پل پياريل يار پڪاريان
موٽي آئي مند بهار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سالول يار.

(٨)

جوڙ نہ تنهنجو آهي جالي
پاڪ جسم ۽ پاڪ پيشاني
جهڙي پيري تهڙي جواني
تون ٿي بيشڪ برهہ جو باني
اوري ارمل نور نوراني
چو نہ ٿئي 'خادمءَ' دل ديواني
آءٌ تہ اکين هم مان وهاريان
نازڪ نرمل ليئ نار
رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان
توريءَ سالول يار.

حسين بخش 'خادم'

غزل

مون تنهنجي پيار کي پاليو پرين پيار ڪري،
مون پنهنجي ساهه سان سانڍيو گلن جو هار ڪري.
الاجي جي ڪير ٿو تيرِ نظر جو وار ڪري،
الاجي ڪير ٿو اڄ دل کي لالا زار ڪري.
الاجي ڪهڙي حسين شوخ پنهنجو هٿ ناريو،
الاجي ڪير ويو اوچتو شڪار ڪري.
خبر نه آهي ته اڄ ياد ڇو ستائي ٿي،
الاجي ڪير ٿو اڄ دل کي بيقرار ڪري.
اي درد توکي مبارڪ جنونِ عشقِ سلام،
اوهان کان ڇا ڇا مليو ڪير آشڪار ڪري.
شبِ فراق جون گهڙيون ڏکيون ڏکيون گذريون،
اکين گهڻو ئي راهه تنهنجو انتظار ڪري.
اهي اکيون ئي نه هجن جي سواءِ تنهنجي ڏسن،
هنن اکين کي ڀلا ڪير داغدار ڪري.
اها الهيءَ کي خبر جنهن کان يار ويو وڇڙي،
لڳي ٿي چوٽ سا دل ڪيئن ڀلا قرار ڪري.
ڪڏهن ڪو پيار ڪرڻ ۽ ڪڏهن ڪا دل ڦاسائي،
خدا اي واعظ توکي نه اشڪبار ڪري.
انهيءَ تي ڪهڙي اي 'خادمِ' ڀلا ميار ڪجي،
وسئون نه پنهنجي ڪو دامن ٿو تار تار ڪري.

الاجي اوچتو ڪنهن جي وري اڄ ياد آئي،
الاجي ڪنهن وري دل منهنجي اهي تڙپائي،
نٿو مان سوچي سگهان ۽ نٿو مان سمجهي سگهان؛
الاجي منهنجي اکين ۾ ڪٿان ٿي لالائي.

قطعا

آداس منهنجون نگاهون، آداس منهنجي آ دل،
آداس شهر ۽ بستان، آداس هر محفل،
سواءِ تنهنجي نٿو قلب کي سڪون ڪو ملي،
خبر نه آهي ته ويرانِ دل جي ڪٿ منزل.

حسين بخش 'خادم'

غزل

وفا کي جيڪو نہ ڄاڻي انهيءَ سان پيار نہ ڪر،
اڃي نہ جيڪو سکي تنهنجو انتظار نہ ڪر.
انهي جي جور و جفا ۽ ستم نہ ياد ڏيار،
خدا جي واسطي اي دل تون بيقرار نہ ڪر.
اي دوست پنهنجي پرائي جي فرق کي بہ سڃاڻ،
دلين جي راز کي هر ڪنهن تي آشڪار نہ ڪر.
ڪٿي هو ظلم و ستم ۽ ڪٿي هي لطف و ڪرم،
انهن قرار ڏني دل کي بيقرار نہ ڪر.
هو بيوفا جي ليائي لٿو سندس مرضي،
پڇني تہ يار انهيءَ تي ڪڏهن ميار نہ ڪر.
تون رؤ انهجي اڳيان جيڪو توکي پرچائي،
جفا شعار جي دامن کي داغدار نہ ڪر.
انهيءَ سان پيار ڪجان جيڪو توسان پيار ڪري،
وفا کي سستو ڪري بيوفا سان پيار نہ ڪر.
زبان تي هڪڙي ۽ دل ۾ هجيس ٻي 'خادم'
خدا جي واسطي ان تي ڪو اعتبار نہ ڪر.

قطعا

پيار اڄڪلهہ وڏو جرم آهي،
هن دنيا ۾ پيار ڪين ڪبو،
موت ڪان اڳ ئي مري وڃبو؛
موت جو انتظار ڪين ڪبو.

مون هر محفل ۾ توکي ياد ڪيو،
مون هر منزل ۾ توکي ياد ڪيو،
شبِ فراق هجي، غم ۽ تنهائي ۾؛
اکين ۾، آهن ۾، دل ۾ توکي ياد ڪيو.

سنڌي نثر جو ابتدائي دؤر

مضمون

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي

اورينٽ ۾ رهو- اورينٽ ۾ کائو

حيدرآباد ۾ اوهان جي پنهنجي
بهترين مڪمل ايئرڪنڊيشنڊ

هوٽل اورينٽ

معياري رهائش، عمده، لذيذ ۽ صحت بخش
کاڌن جي لحاظ کان دنيا جي ممتاز
شخصيتن کان خراج حاصل ڪيو آهي

ڪپڙي جي پاڪستاني مصنوعات ۾ هڪ اهم نالو

سلور ڪاٽن ملز

مضبوط ۽ نفيس ڪپڙن لاءِ سلور ڪاٽن ملز جو ڪپڙو پنهنجو مٽ پاڻ آهي

سهڻن رنگن ۾ پرنٽ پاپلين

سُٽ ٣٢/S، ٤٠/S

ڪپڙو خريد ڪرڻ وقت اسانجو ٽريڊ مارڪ ڏسو
۽ سلور ڪاٽن ملز جي ڪپڙي وٺڻ لاءِ اصرار ڪريو

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي

سنڌي نثر جو ابتدائي دؤر*

سنڌي نظم جي شروعات ١٤ صديءَ ڌاري ٿي هئي، يعني آهو ساڍيون ڇهه صديون جهونو آهي؛ پر سنڌي نثر ١٨ صديءَ جي آخر ۾ شروع ٿيو، يعني اڃا ڏيڍ صدي ڪَن پوري ڪئي اٿس. تحقيق، هر ٻوليءَ جو ادب شعر سان شروع ٿيندو آهي؛ پر ٻين ٻولين ۾، نظم ۽ نثر جي ڄمار ۾ ايڏي وٿي ڪانه پوندي آهي جيتري سنڌي ٻوليءَ ۾. سنڌي نثر ايترو دير سان پيدا ٿيڻ جو مکيه ڪارڻ اهو آهي جو سنڌي ٻوليءَ کي هاڻوڪي مقرر آئيويتا (صورتخطي) ملئي صرف هڪ صدي کن ٿي آهي، جنهنڪان اڳ اوءِ عليحدين ۽ اڻ پورين آئيويتائن ۾ لکي ويندي هئي — نظم، جنهن ۾ موسيقيءَ (راڳ) جا جزا سمايل آهن، سو ته پيڙهيءَ به پيڙهيءَ، ڳائڻ وڄائڻ سان، حافظي جي معرفت، برزبان بچائي سگهجي ٿو، توڙي اهو لکيو نه به وڃي. پر نثر جوڙڻ ۽ قائم رکڻ لاءِ مناسب آئيويتا جي سخت ضرورت آهي، ڇو جو نثر ياد ڪرڻ نهايت ڪٺن آهي.

سنڌي ٻولي ۽ آئيويتا

آڳاٽن هندو راجائن جي سمي ۾، سنڌ جي اصلوڪي ٻولي پراچين سنسڪرت (يعني سڌريل ٻولي) سمجهي وڃي ٿي، جا براهمي آئيويتيا ۾ لکبي هئي. پوءِ ڇيو وڃي ٿو ته ان سان ٻه صورتون: پالي (جنهن ۾ ٻڌ ڌرم جا متا پاليل هئا) ۽ پراڪرت (يعني رواجي ٻولي) نهيون. هندستان تي راڄ ڪندڙ ٻوڌي راجائن جي زماني ۾، سنڌ ۾ به ڪجهه

* هيءُ مضمون، لکندڙ جي 'سنڌي نثر جي تاريخ' (شروعات کان ١٩٤٧ تائين) جي فصل پهرئين جو حصو آهي؛ جو ڪتاب ١٩٦١ع ۾ تيار ڪيو ويو هو، پر ان جي شايع ڪرڻ ۾ 'ساهتيه اڪادمي' (دهلي) جي باني ڪارن کان دير پئجي ويئي آهي.

قدر ٻالي ڪم اينديون هيون، ۽ برهمڻ راجائن جي ڏينهن ۾ پراڪرت ڪتب اينديون هيون. پراڪرت سنسڪرت جي سولي صورت هئي ۽ ديوناگري يا شاستري اکرن ۾ لکڻ ۾ ايندي هئي. بلڪ ۷۱۱ عيسوي سن ۾ محمد بن قاسم جي اڳواڻيءَ هيٺ عربن سنڌ فتح ڪئي، تن جي حڪمرانيءَ کان ۳ صديون پوءِ پڻ، سنڌي هندن، توڙي هند مان مسلمان ٿيلن جي ٻولي ساڳي پراڪرت هوندي هئي، ۽ پوءِ انجي بگڙيل صورت اپڀرنش ٿي رهي، جا به ديوناگري اکرن ۾ لکي ويندي هئي. تان جو ۱۰۰۰ عيسوي سنه ڌاري ڀيرو مل مهرچند جي 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' موجب، هاڻوڪي سنڌي ٻولي، ٻين هندستاني ٻولين: هندي، پنجابي، بنگالي، مرهٽي، گجراتي وغيره سان گڏوگڏ اپڀرنش پراڪرت مان نڪتي، ۽ رفتي رفتي صورت بدلائي پنهنجي اڄوڪي ۽ خود مختيار ڏيکي هستي قائم ڪيائين.

سر رچرڊ برٽن، پنهنجي مستند ڪتاب 'سنڌ ۽ سنڌوندي‌ءَ جي ماٿريءَ ۾ رهندڙ قومون' (۱۸۵۱) ۾ لکيو هو: 'ٻين هندستاني ٻولين وانگر سنڌي به سنسڪرت مان نڪتل آهي، پر اها پوري اروار ٻولي آهي، ۽ هندستانيءَ مان ڳاڙو نه آهي، جيئن سمجهيو ويندو آهي، سنڌيءَ ۾ ڪيترين ئي لڙاڪن ۽ نڪتا آهن جن ۾ هوءَ اولهاين هندستاني ٻولين کان سرس آهي... ازالسواء، سنڌي ٻولي لفظن جي گهڻائيءَ ۽ گوناگونيءَ ڪري نهايت برجستي آهي. ڪا اهڙي شئي نه آهي جنهن لاءِ ٻيا ٽالا مترادف نه هجن، مثلاً اَٽ لاءِ درجن کن نالن جو آهي... معنوي يا ذاتي لفظ وڏيڪ سڌريل ٻولين جهڙوڪ سنسڪرت، عربيءَ ۽ فارسيءَ مان آزاديءَ سان ورتا ويندا آهن، جنهنڪري، سنڌي لغت بلڪل وسيع ٿي پيئي آهي.' (ڊاڪٽر دائود پوٽي جو ترجمو.) **ڊاڪٽر آرنسٽ ٽرمپ** پڻ پنهنجي 'سنڌي ٻوليءَ جو گرامر' (۱۸۷۲) ۾ لکيو هو: "سنڌي سنسڪرت بنياد واري هڪ لبار ٻولي آهي، ۽ اتر هندستان جي ٻين ڀاشائن جي ڀيٽ ۾ ڌارين عناصرن کان وڌيڪ اڃي آهي... اڄ جيڪڏهن سنڌيءَ جي ڀيٽ سندس ٻين ڀينرن سان ڪنداسون ته وياڪرڻ جي مدانظر کان الڪي اهرئين جڳهه ڏينداسون. هن وقت مرهٽي، هندي، پنجابي، بنگاليءَ کان، سنڌيءَ جو اراچين پراڪرت سان وڌيڪ لڳاءُ آهي، ۽ پنهنجي لحوي بناوتن جي جهجهائي اهڙي قائم رکي اٿس جنهن لاءِ ٻين مڙلي ڀينرن کي اٿس رشڪ اچڻ کپي."

پر انهن مڙلي خاصيتن جي باوجود، عجيب ڳالهه اها آهي جو

١٢ صديءَ ڌاري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٺهڻ کان پوءِ ٨ صديون ٻيهر، افغان ۽ مغل بادشاهن جي ايام ۾، الڪي ڪا باقاعدي آئيويتا ڪانه ڏٺي وئي - جيتوڻيڪ ١٧ عيسوي صديءَ جي آخر ۾ ٺٽي واري مولوي ابوالحسن، خانگي طور، عربي فارسي اکرن جي ملاوت سان هڪ عارضي الف - بي ٺاهي هئي، پر اها ڪارگر ڪانه ٿي. اهو سمورو عرصو، توڙي سنڌي ٻوليءَ جو ذخيرو دليا جي ٽن مشهور قديم ٻولين: سنسڪرت، عربي ۽ فارسيءَ جي ملاوت سان مالا مال ٿيو ويو هوندو، تنهن هوندي به صورتخطي جنهن شخص کي جيڪا ايندي هئي تنهن ۾ پيو لکندو هو. سرڪاري ڪاروبار فارسيءَ ۾ هلندو هو، مسلمان باشندا سنڌي ٻولي عربي اکرن ۾ لکندا هئا، ۽ هندو جنتا ديوناگري، گرمکي يا هندو-سنڌي (اعرابن يا ماترائن بنا واڻڪن) اکرن ۾. عام فهم جي ڳالهه آهي ته جنهن ٻوليءَ ۾ خيال قلم بند ڪرڻ لاءِ ڪو مقرر واهڻ نه هوندو، تنهنجو ساهت يا ادب، سو به خاص ڪري نثر، ڪٿان ٺهندو، ڪيئن وڌندو؟

آخر ١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته انجي ڏهن سالن اندر، سر بارٽل فريئر جو سنڌ جو ٻيو چيف ڪمشنر هو تنهنجي سرجوشيءَ سان، ۽ سر رچرڊ برٽن، جو عربيءَ ۽ فارسيءَ جو عالم هو تنهنجي سفارش سان، ۽ ٻين ڪن سنڌي عالمن ۽ منشي آڌارام ٿانوَرداس ۽ مرزا صادق علي بيگ (مرزا قليچ بيگ جو وڏو ڀاءُ) جي مدد سان، هاڻوڪي ٥٢-حرفي-عربي-سنڌي آئيويتا ٺهي تيار ٿي، ان ۾ چار نجا سنڌي اکر: ٻ، ڏ، ڄ، ڳ، چار نجا عربي اکر: ف، خ، غ، ز، ۽ ٻيا فارسي ترڪي، وغيره اکر به گڏيائون، جنهنڪري شايد دنيا ڀر ۾ ايترن اکرن واري آئيويتا ڪانه هوندي، ۽ سنڌين جي ڳلن مان ايترا آچار لڪري سگهن ٿا جيترا ٻيءَ ڪنهن به قوم جا لوڪ نه ڪڍي سگهندا هوندا! جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي سنسڪرت بنياد سببان ديوناگري لپي ان لاءِ زياده ڪارگر ٿئي ها، جيئن حيدرآباد جي ڊپٽي ڪليڪٽر ڪپتن سٽئڪ جو عذر هو، جو سنسڪرت توڙي عربيءَ، ٻنهي ۾ ماهر هو؛ تنهن هوندي به سنڌ جو صوبو جتي آدمشماريءَ جي اڪثريت مسلمانن جي هئي، ۽ جنهنجي ٻولي عربي، فارسي، ترڪي وغيره اکرن ۽ محاورن سان اڳيئي ڀرپور ٿي چڪي هئي، تنهن لاءِ ١٨٥٣ع ۾، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ڪلڪتي مان فيصلو جاري ڪيو ته عربي صورتخطي ئي ان لاءِ مناسب ٿيندي. ١٨٦٢ع ۾ اسسٽنٽ ڪليڪٽر ايلس صاحب، منشي ننديرام ميرانيءَ جي مدد سان ڪي ڦيرڦار ڪري اها آئيويتا راس ڪرائي.

ابتدائي نثر – سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾

هندو راڄائن جي وقت ۾، سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ لکيل سنڌ جو پراچين ساهت ته صديون آڳاٽو هوندو ۽ تعداد ۾ به بيشمار هوندو. ان مان هيلتائين ڄاتل پراڻي ۾ پراڻو گرنٿ 'راڄائن لاءِ سکيا' ڏسڻ ۾ ٿو اچي، جو عيسوي سنہ کان شمار ٣ صديون آڳاٽو، راجا 'روال جي منتريءَ رسپر، ان زماني جي سنڌي-پراڪرت نثر ۾ لکيو هو. اها کوجنا جي آخرين طور سچي ثابت ٿي ته اهو سنڌي پستڪ 'گيتا' ۽ 'مهاڀارت' کان به آڳاٽو لکيل چئبو، جي ٻئي عيسوي سنہ کان ٢ صديون اڳ لکيل هئا! هن جهوني ۾ جهوني سنڌي ڪتاب جي پهرئين ڀاڱي ۾ مهاڀارت جي لڙائيءَ جو اختصار ڪجهہ علحدي نموني ۾ ڏنل هو، ۽ ٻئي حصي ۾ راجا ڄئدرٿ جي پوين، سنڌ ۽ ڏکڻ پنجاب جي راڄائن جون ڪهاڻيون ڏنل هيون، پر اهي سڀ ڪهاڻيون ۽ سکيائون، جهوني زماني جي دستور موجب، جانورن ۽ پکين جي واتان چوايل هيون. هن اهم کوجنا جو ذڪر، 'هندواسي' مخزن جي ٢٨ سپٽمبر ١٩٥٨ع واري پرچي ۾، شري جئرامداس دولترام هن ريت ڪيو هو:

'سو رسپر جو 'هندواڻي' ٻوليءَ ۾ لکيل پستڪ 'راڄائن لاءِ سکيا' به الهيءَ صديءَ (عيسوي سن کان اڳ ٽين صدي) جو هوندو. ابو صالح ان پستڪ جو عربي ترجمو شايد عيسوي سن جي ٨–٩ صديءَ ۾ ڪيو هجي... جو ابوالحسنعليءَ ١٠٢٦ع ۾ پارسي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. ان ترجمي جو اختصار ١١٢٧ع ۾ پارسي ڪتاب 'مجمل التواريخ و القصص' ۾ هڪ باب ('هندوالي بادشاهہ ۽ سندن نسل') جي صورت ۾ وڌو ويو. هن پوئين ڪتاب ۾، جنهن نموني هندو راڄائن ۽ رئيسن جا نالا (اصلوڪي عربيءَ تان اتاريل) لکيا ويا آهن، تنهن مان ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي، هندستان جي مکيہ ڀاشاوگيانيءَ (philologist) انومان ڪيو آهي ته 'هندوالي' پستڪ – 'راڄائن لاءِ سکيا' – سنسڪرت ۾ لکيل نہ هو... ڊاڪٽر چٽرجي الهيءَ راءِ جو آهي ته، جنهن ٻوليءَ کي 'هندوالي' (هند يا هندن جي ٻولي) ڪوٺيو ويو آهي سا الهندي هندستان، يعني پنجاب يا سنڌ پاسي جي مڪاني ٻولي آهي، پڪيڙو انومان جيڪي سو سنڌ جي ٻوليءَ جي فائدي ۾ ڪيو اٿس، ڇو جو الهي ڪتاب ۾ سنڌ جي تاريخ ڏانهن اشارا آهن ۽ ڪي نالا سنڌي ٻوليءَ جي نيمن پٽاندڙ بدليل آهن. رسپر جي زماني جي ٻوليءَ کي ڊاڪٽر چٽرجيءَ 'پراڻي سنڌي'

ڪري ڪونيو آهي ... سنڌيءَ جي ساهت جو هڪ پراچين ورق جڻ اسانجي اکيان وريو آهي. ائين چئجي ته پراڻي سنڌي لٽر جي شروعات ڪي گهٽ ۾ گهٽ ٢٢٠٠ ورهيه ٿيا؟ ۽ سنڌي ٻوليءَ جو هيلتائين چاتل پراڻي ۾ پراڻو پستڪ هو 'راجائن لاءِ سکيا'؟ ۽ سنڌ جو هيلتائين چاتل پهريون ساهتڪار هو سِپر؟... سِپر جو پستڪ ٨–٩ عيسوي صديءَ تائين ته سنڌ ۾ موجود ٿي ڏٺو، ڇو جو ان تان ابو صالح عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ٨–٩ صديءَ ۾ (عربن جي فتح ڪالپوءِ)، جڏهن سنڌ جي هندن جي راجستان، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات پاسي پاچ ٿي، تڏهن ساٿهن گڏ ڪي پستڪ به ضرور اوڏي کڻي ويا هوندا. سنڌي ٻوليءَ لاءِ جڻ نئون تارو اڀرندو جي راجستان يا گجرات جي ڪنهن پراچين پستڪ-ڀنڊار مان، ٢٢٠٠ ورهين جي 'پراڻي سنڌي' ۾ لکيل سِپر جو پستڪ 'راجائن لاءِ سکيا' هٿ لڳي وڃي!

عيسوي سنه ڪانپوءِ جڏوڻي ۾ جهولو سنڌ ۾ لکيل پستڪ 'ديول سمرتي' ڇپيو ٿو وڃي، جو ٩–١٠ عيسوي صديءَ ڌاري سنسڪرت ۾ لکيو ويو هو، ۽ جنهنجو ذڪر مشهور تاريخ دان گنگا رام سمرات 'هندواسي' ٣ جون، ١٩٠٦ع واري پرچي ۾ ڪيو هو ۽ آهو هٿ به ڪيو اٿس. هن پستڪ ۾، مسلمانن جي راڄ ۾ ڌرم بدلايل هندن کي 'شڌي' ڪرڻ (وري هندو ڪرڻ) لاءِ نيم ۽ قاعدا ڏنل آهن ۽ ديور رشيءَ جو لکيل آهي، جو هاڻوڪي سنڌ ديس ۾ ئي پيدا ٿيو هو. اهڙيءَ طرح ٻيا به گهڻائي سنڌي - سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپڀرنش ۾ لکيل پستڪ پيدا ٿيا هوندا، پر افسوس آهي جو مٿين پن ڪانسواءِ، هن جهولي خزالي مان ڪوبه اصلوڪو جواهر هيلتائين نظر ۾ نه آيو آهي.

مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي جهوني مضمون 'سنڌ جي ادبي تاريخ' ۾ لکيو هو: "سنڌ ۾ عربن جي اچڻ کان اڳ ۾ سنسڪرت ۽ پراڪرت جو چرچو هو، ۽ پهرين گهراڻن جو نثر ۽ نظم ضرور انهن قديم ٻولين ۾ هوندو ... انهي عرصي ۾ هندستان ۾ وڏا وڏا بادشاهه جهڙوڪ وڪرماجيت ۽ اشوڪ، ۽ وڏا فيلسوف جهڙوڪ ڪاليداس ٿي گذريا آهن. ڇا، انهنجي بزرگيءَ جو پرتوو سنڌ تي نه پيو هوندو؟ ڇا، انهنجي اثر هيٺ سنڌ ۾ نثر ۽ نظم جي لهر نه وهي هوندي؟ ضرور باالضرور ... افسوس! اڍائي هزار ورهيه گذري ويا آهن، ته سنڌ جي تاريخ ۽ علم ادب تي ڪوبه توجهه نه ڏنو ويو آهي ... سنڌ ملڪ کي هڪ عاليشان تاريخ ۽ علمي خزانو آهي، جو اساالجي اڻ ڄاڻائيءَ ۽ وڏن

جي لاءِ غرضائيءَ کان ناس ٿي ويو آهي ... سنڌ جي تاريخ ۽ علمي خزانو هڪ ٻوريل دفتر ٿي رهندا، جيڪڏهن هرڪو فرد انجي کوجنا ڪرڻ ۾ ڪوشش نه ڪندو."

ڪن تاريخي کوجنا ڪندڙن جو رايو آهي ته اهو سمورو جهونو ادبي خزانو، محمد بن قاسم ۽ ٻين فاتحن ناس ڪرائي ڇڏيو. ڀڳوان تولاڻيءَ 'سنڌوهتيا ڪالڊ' (١٩٤٣) ۾ لکيو هو: "محمد بن قاسم سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ان وقت کان وٺي سنڌ جو اتهاس ۽ ساهتيه (History and Liteature) باهه ۾ ڀسم ٿيڻ لڳو ... عربن هندستان تي حملو ڪندي هندن جي پوترا ستانن ۽ پستڪالين کي جلايو، ۽ انهن جلائڻ جي نيتي ٿي هئي جنهن سنڌ جي اتهاس کي بريءَ طرح هميشه دفن ڪرڻ جو يتن ڪيو." پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ، هڪ ٻئي تاريخ نويس غلام حيدر گبول پنهنجي چوپڙيءَ 'ادبِ سنڌ' (جنهن ۾ درحقيقت سنڌي ادب جو بلڪل مختصر ذڪر ڪيل هو ۽ سنڌ جي پراڻي تاريخ تي نئين روشني وڌل هئي) ۾ به ساڳئي نتيجي تي پهتو هو: "سنڌي زبان جا دفتر، شاعري، نظم، شعر، سڀ ناپيد آهن. راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ جو آرٽ ڪٿي ٻر ڪري اڏامي وڃي آرامي ٿيو؟ اهي ڳالهيون موجوده وقت جي عالمن لاءِ هڪ مشڪل مسئلو پيش آهن. ٻهرحال، عرب فاتحن، پنهنجي دستور موجب شايد انهي علمي خزاني کي نذر آتش ڪري، سنڌ جي آزاديءَ سان گڏ، ادب جو چراغ به گل ڪيو ٿو ڏسجي. ابتدائي اسلامي جوش شايد انهنکي ائين ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو هجي. شايد اهو ئي سبب هجي جنهن لاءِ محمد بن قاسم کي اميه خليفن پنهنجي دربار ۾ جواب طلبيءَ لاءِ گهرايو. هوڏانهن زوداعتقاد مسلم علما انهي شڪ کي هرگز قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪين آهن. مسلم عالمن جو خيال آهي ته اهو محض الزام آهي." 'مهراڻ' ١٩٥٩ع نمبر ٤ ۾، هڪ مستند تنقيدي جائزي 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ' ۾ سراج الحق ان اهوئي رايو ڏنو هو: "سنڌي ٻوليءَ ۾ شعر چوڻ جي صلاحيت عربن ڪري نه، پر جهڙن دنيا جي ٻيءَ هر ڪنهن ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي تيئن، پنهنجي ملڪ جي ماحول ۽ سادن سپاجهن انسانن ... ۽ سنڌي تمدن جي موسيقيءَ ۽ فن جي طفيل پيدا ٿي هئي، ۽ عربن کان صديون اڳ پيدا ٿي چڪي هئي. افسوس صرف اهو آهي ته انجو تاريخي رڪارڊ ڪونه ٿو ملي. آءٌ ائين به چوندس ته انجو سبب به عرب ئي هئا. سنڌ ۾ اچڻ شرط عربن جو هڪ اٿون جذبو ڪارفرما هو، ۽ مذهبي روايتن جي

ڪري، سنڌ جي تمدن ۽ فنون لطيف کي ڪا ترقي ڏيڻ بدران يا انهن جي ڪا همت افزائي ڪرڻ بدران، الٽو انهن جو بنهه خاتمو ڪري ڇڏيائون."*

اهو آڳاٽو ادبي ذخيرو ناس ڪيو ويو، يا لاس ٿي ويو، بهرحال ان بابت کوجنا ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪوشش هلي رهي آهي؛ پر اسان هندستان ۾ آيل سنڌين لاءِ ته سنڌ ديس جا در پوريل آهن، جو ٿي کوجنا جو مکيه مرڪز ٿي سگهي ٿو. تنهنڪري تازو، ماستر چوهڙمل هندوجا ۽ پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻي، جهولي سنڌي ساهت ۽ ٻوليءَ جي کوجنا، آڳاٽي مها- سنڌ (Greater Sind) (جنهن ۾ راجستان، پنجاب، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ به اچي ٿي ويا) تنهن مان ڪري رهيا آهن؛ ۽ گنگارام سمرات، جئرامداس دولترام ۽ ٻيا پراچين سنسڪرت پراڪرت ۽ فارسي، عربي رسالن مان ڪري رهيا آهن. 'هندواسي' (سيپٽمبر ١٩٥٥) ۾ چوهڙ مل هندوجا لکيو هو: "ڀارت جي اتهاس جي شروعات سنڌ کان ئي ٿئي ٿي. ائين چئو وڃي ٿو ته ڀارت ۾ سڀيتا جو وهڪرو اولهه کان اوڀر ڏي رهيو آهي، يعني سنڌ کان بنگال ڏي. دنيا جي جهوني ۾ جهوني گرنٿ 'رگ ويد' (عيسوي سنه کان ٢٠ صديون اڳ) لاءِ مشهور آهي ته اهو لکيو ئي ويو سنڌ جي ماٿريءَ ۾"— يعني 'سپت سنڌو' (ستن ندين وارو ديس) ۾، جنهن ۾ هاڻوڪو پنجاب ۽ قنڌار به اچي ٿي ويا. انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪراچيءَ جي مشهور ڌرتي- وگيانيءَ (Geoalogist) ڊاڪٽر ماڊڪ ڀڳواڙا پنهنجي ڪتاب 'هيٺين سنڌونديءَ جي ماٿري' ۾ ڏني آهي: "ويدڪ ڪوي، جي سنڌو ماٿريءَ جي مٿين ڀاڱي ۾ رهندا هئا، سي پنهنجا ڀوتر ڀڄن ڀڻ سنڌونديءَ جي جل کي ارپڻ ڪندا هئا." مشهور ڀارت- وگياني (Indologist) پادري هيراس

---

* عربن لاءِ جيڪا ڳالهه ڪئي وئي آهي، سا صحيح نه آهي. عرب عيش عشرت جي شين کي ضرور ناس ڪندا هئا، پر ڪتابن کي، خاص ڪري مذهبي ڪتابن جي عزت ڪندا هئا. محمد بن قاسم کي واپس گهرائڻ جا ٻيا ڪارڻ هئا، فقط محمد بن قاسم کي ئي نه بلڪ ٻين عرب سپهه سالارن جهڙوڪ موسيٰ بن نصير کي به واپس گهرايو ويو هو. جو ته ان وقت خليفو انهن جي خلاف هو. غلام حيدر گبول جيڪا ڳالهه لکي آهي، سو صرف شڪي حالت ڏيکاري ٿو، يقين ۽ ثبوت سان لڳو چئي. ۽ غلام حيدر صاحب تاريخ جو ماهر به ڪونهي، انهيءَ جواڻي 'ادبِ سنڌ' کان سواءِ شايد ٻيو ڪو ڪتاب به نه لکيو اٿس.

— ادارو

جي سند موجب، آريہ لوڪ جڏهن عيسوي صديءَ کان ٢٥ صديون ڪن اڳ وچ ايشيا مان لهي هندستان ۾ آيا، تڏهن سڄي ملڪ کي سنڌوندي پٺيان 'سنڌ' نالو ڏنائون، جنهن کي ايراني فاتح دارا جي حڪومت ۾ (عيسوي سن کان ٦ صديون اڳ) 'هند' ڪيو ويو، ۽ آخر رومي واپارين بدلائي 'انڊ' ڪيو جنهن مان هاڻوڪو نالو 'انڊيا' اُڀتو آهي — جو ڪو مغربي اکر نه آهي، جيئن غلط سمجهيو ويندو آهي، پر ڏيهي اکر آهي. هندستان تي ڀارت نالو ته گهڻو پوءِ پيو، جڏهن راجا دشينت ۽ شڪنتلا جو پٽ ڀرت راج ڪندو هو. چوهڙمل مٿئين مذڪور مضمون ۾ وڌيڪ لکيو هو ته "ديول رشي، پاتنجلي، آچاريہ پاڻني ۽ ٻيا ڪيترا سنسڪرت ودوان ڄاوا سنڌ ۾، لکيائون به سنڌ جي ان وقت هلندڙ ٻوليءَ (سنسڪرت يا جهوني سنڌيءَ) ۾. پوءِ ڪهڙو سبب آهي جو ڪنهن سنڌي علمي ڪتاب ۾ هنن مها ليکڪن جو ذڪر نٿو ڏسجي؟" چوهڙمل آخر هن نتيجي تي پهتو هو: "اها حقيقت آهي ته سنڌين، سنڌ مان جهونين ليکڪن هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي. مسلمانن ته پنهنجن مسلم ليکڪن جون لکيتون هٿ ڪيون ... مسلمانن ساهت توڙي اتهاس کي پوريءَ خبرداريءَ سان پنهنجي ٻارن جي آڏو آندو، پر هندو ان ڏس ۾ بلڪل بي پرواهہ رهيا آهن .. هاڻي ته اهڙي اميد رکي نٿي سگهجي جو سنڌ مان، يا سنڌين وٽان ڪي جهونيون لکيتون هٿ اچن. جن وٽ هونديون به سي شايد ردي ڪاغذ سمجهي اُتي ئي ڇڏي آيا هوندا." 'جيون ڪلا' مگزن (١٩٤٥ع) ۾ هيرا لعل گجراتيءَ (جو سنڌ جو رهاڪو هو ۽ چڱي سنڌي ڄاڻندو هو) اڳيئي لکيو هو: "نئين آئيوڊيا جي جڙڻ ڪري ديوناگري لپيءَ کي سخت ڌڪ لڳو. عام ماڻهو ان ۾ دلچسپي وٺڻ لڳا، ڇاڪاڻ ته فارسي-سنڌيءَ جي ڄاڻوءَ کي وڌيڪ فائدو ٿيڻ لڳو ۽ سٺيون نوڪريون ملڻ لڳيون ... فارسي-سنڌيءَ جي زور وٺڻ ڪري اسين ديوناگري سنڌيءَ ڏانهن لاغرض ٿي پياسين ۽ هن لاغرضائيءَ جي ڪري اسان پنهنجو آتم ساهت دڪاندارن، دال وارن ۽ ٻين کي تمام سستي اگهہ تي وڪڻي ڇڏيو."

اوائلي لکيل ڪتاب - جهونن عربي اکرن ۾

اڪثر سنڌي ادب ٻڌائڻ ۾ جي هندن الغرضائي ڏيکاري، ته منهنجي خيال ۾ مسلمانن به ڪاگهٽ غفلت ڪانہ ڪئي. ٨ عيسوي صديءَ کان ١٩ صديءَ جي وچ تائين، مسلمان حڪمرانن جا ڀريا هزار سال، گهڻو

ٿي سنڌي نثر پيدا ٿيو هوندو، پر اهو به جاکوڙ ڪري ڪنهن ڪولهه ڪيو ويو ۽ قلمي نسخن ۾ ٿي رهجي ويو. 'سر رچرڊ برٽن'، جنهن ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ چيو هو: "جڏهن انگريزن هندستان ۾ پير پاتو، تڏهن ڪنهن به ڏيهي ٻوليءَ ۾ ايترو علم ادب ڪونه هو. جيترو سنڌيءَ ۾ موجود هو، پر اهڙي مالا مالي اڪثر ڪري عربيءَ مان ترجمن ۽ مذهبي ڪتابن تي منحصر هئي... ايترو يقين آهي ته نه ٿي سؤ قلمي نسخا ڪٺا ڪري سگهيا. نثر جا ڪتاب به اڪثر اسلامي، تاريخي ۽ مذهبي ڪتابن جا ترجما آهن، جن ۾ قصا ۽ ڪهاڻيون به آهن، پر اهي به گهڻو ڪري 'وليئن ۽ نبيئن بابت آهن" مٿي چيل آهي ته ١١ عيسوي صديءَ ڌاري هاڻوڪي سنڌي ٻولي هئي. پر مرحوم محمد صديق ميمڻ جي 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (جلد ١ — ١٩٣٧) جي اختياريءَ موجب، سنڌيءَ ۾ پهريون لکيل ڪتاب ١٧٠٠ع ڌاري نڪتو، جو هو مخدوم ابوالحسن جو اسلامي رسالو 'مقدمة الصلواة' جنهنکي عام طور ابوالحسن جي سنڌي به چوندا هئا، اهي سڀيئي ساريون ٦ صديون سنڌي لوڪن عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ ايتري ته ماهريت حاصل ڪئي هئي جو اهن ٻولين ۾ نظم توڙي نثر ٻئي لکندا هئا. پر انهن تي سگهي ٿو چئي، ته پنهنجي مادري زبان ۾ ڪجهه نه لکيائون ۽ ايڏي ساري عرصي ۾ ڪو به سنڌي ڪتاب نه نڪتو؟ تنهنکانپوءِ ١٨ صديءَ جا ٥٠ کن لٿو ۾ چپيل سنڌي نثر جا ڪتاب، عربيءَ ۽ فارسيءَ تان ترجمو ڪيل، هٿ لڳا آهن؛ پر اهي به ابوالحسن جي جوڙيل ٢٨ حرفن واريءَ عربي آئيويتا ۾ لکيل آهن، جنهن مان سنڌي ٻوليءَ جا مڙيئي آچار پورا نٿا ڪري سگهن ۽ تنهنڪري آهي پڙهڻ ۾ دقت ٿي ٿئي. اهي رسالا گهڻو ڪري اسلامي مذهب ۽ تواريخ بابت جوڙيل هئا ۽ ڪن معروف سنڌي مخدومن جا ترجمو ڪيل هئا، جن مان هيٺين جا نالا ڏجن ٿا:

"بناال اسلام" — ترجمو محمد هاشم
"جنگ نامون" — " محمد حنيف
"ڪنز العرب" — " مخدوم عبدالله
"نور نامون" — " مولوي عبدالرحمان
"سفر بوستان" — " محمد حسين
"سنڌي ڪلام" — " عبدالرحيم گروهڙي
"قصو جم جما جو" — ۽ "هفت قصو" — ترجمو نا معلوم.

پر مٿين ڪتابن بابت وڏو مت - ڀيد ٿو ذهن ۾ اچي ته آيا، اهي

ڪتاب نثر جا آهن يا نظم جا؟ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ نومبر ١٩٢١ ۾ جيڪا رپورٽ ’سنڌي ٻوليءَ ۾ هيلتائين شايع ٿيل ادب‘ جي سري سان بمبئي يونيورسٽيءَ کي پيش ڪئي هئي (جنهنجي آڌار تي سنڌي ٻوليءَ کي بي-اي امتحان لاءِ پاڙهڻ جي جاءِ ڏني ويئي هئي) تنهن ۾ هو عالم مٿين ڪتابن کي قافيه-دار نثر جا ڪتاب ڪري شمار ٿو ڪري، يعني جن جا نثري جملا قافين تي ٻڌل آهن. پر ٻئي پاسي محمد صديق ميمڻ پنهنجي ادبي تاريخ ۾ انهن کي نظم جا ڪتاب ڪري ٿو سمجهي، جن جا ڪي حصا موزون نظم جا آهن ته ڪي نظم-نما نثر وارا آهن. منهنجي سمجهه موجب اهي ڪتاب گهڻي ڀاڱي هڪ جهوني ۽ اڻ سڌاريل نظمي نمولي ۾ لکيل آهن، جنهنڪري بحر ۽ وزن جي ڪسوٽيءَ تي آتري نٿا اچن، پر جي نثر ڪري ليکجن ته چڱا ٿا لڳن، تنهنڪري الهنڪي نثر ۽ نظم جو ميل جهول شمار ڪرڻ کپي.

ٻهريون نثر جو ڪتاب

٨، صديءَ جي آخر ۾ ٻهريون نثر جو ڪتاب، جهولي عربي آئيويتا ۾ لکيل، جو ميمڻ صاحب ڄاڻايو هو، سو هو آخوند عزيزالله جو ’قرآن شريف جو ترجمو‘ انهي ڪتاب کي سنڌيءَ ۾ آڏيندڙ، جيتوڻيڪ عربيءَ تان لفظي ترجمو ڪيو هو، تنهن هوندي به جملن ۾ اکرن جي ملاوت، هيٺ مٿي ڪري، اهڙي ته ڪاريگريءَ سان پهاري هئائون سو سندس نثر مان نظم جو ساءُ پيو اچي — گويا جديد زماني جو نظمائو نثر (Poetic prose) لکي ويو آهي:

”اي مومنا، همراهي وٺو منجهه مشڪلين، ساڻ صبر ۽ نماز. تحقيق خدا ساڻ صبر ڪندڙن آهه. ۽ م چؤ واسطي تن جي، جي ڪُسن ٿا منجهه وات خدا جي، اوءِ مئل آهين؛ بلڪ اهي جيئرا آهن ... اوُ صابر سي آهين، ٿِسي آلکي سختي، چؤن- اسين خدا جا آهيون ۽ خدا ڏانهن موٽڻ ٿا.“

پدم (ڪهاڻي)
هي ٻه آ - هو ٻه آ (شعر)
بيدل فقير جو ڪلام (شعر)

آڳاٽو ادب

حشو ڪيولراماڻي
مير علي نواز خان
بيدل فقير

حشو ڪيولراماڻي

پدم

هوءَ منهنجي دل جي راڻي هئي.

شام جو جڏهين گهر واپس ورندو هوس ته هوءَ ڪنهڙي به ڪٽ تان بهي منهنجو انتظار ڪندي هئي. ڏاڪڻ تي پير رکندو هوس ته هوءَ پنهنجي منڙي آواز سان مولکي ڪيڪاريندي هئي. ماڻي ڪاڻ وهندو هوس ته اجهل لاڏ ڪوڏ سان لڏلڏي لمندي پاڻيءَ جو گلاس ڀري ايندي هئي– ميز تي پڙهڻ وهندو هوس ته هوءَ پنيان پاپوهه سان اچي مولکي ڀاڪر پائيندي هئي. صبوح جو اک کوليندو هوس ته ڪيس پنهنجي ميرالڏي تي مشڪندو ڏسندو هوس.

هنجو لالو پشپا هو... ليڪن مان ڪيس پدم ڪري سڏيندو هوس.

هوءَ منهنجي پاڙيسريءَ چندو لعل جي ابهم ڪکي هئي. عمر پنج سال، شڪل جي گوري، ڳالهائڻ جي سباجهڙي...

هڪڙي ڏينهن گهر واپس وريس ته ڪنهڙي به سندس چهرو نه ڏسيم... ڏاڪڻ تي پير رکيم ته مولکي ڪنهن ڪونه ڪيڪاريو، ماڻيءَ ڪاڻ مهل پڻ هوءَ ڏسڻ ۾ ڪانه آئي.

سمجهيم ته شايد پدم مون سان رٺي آهي. صبوح جو پڙهڻ مهل مولکي ڀلايو هٿائين، سو البت ترشيءَ سان چيئيو هو ماس.

ڳالهه وسري ويئي هيم پر هاڻي پشيمالي محسوس ڪرڻ لڳس.

مون وچي سندس در کڙڪايو پر جواب ڪونه آيو. دل ۾ دڪ دڪ ٿيڻ لڳي. در کي ساريءَ طاقت سان کڙڪايم. ليٿ در کلڻ جو آواز ٿيو پر چائنٽ تي فقط گهر جو اوکر ڏٺم. الدر مون سنات لڳي پيئي هئي. سڀ ڀاتي باهر ويل پئي ڏٺا. سمجهيم ته شايد هو ڪنهن ڪيل تي ويا آهن. دل سامت ۾ آيم. اوکر کان احوال پڇيم...

منهنجي پيرن هيٺان زمين کسڪڻ لڳي ۽ هوش حواس گم ٿي ويا. مون لوڪر کي گاڏيءَ لاءِ ٻڌايو، تيستائين هيٺ ٿاهي تي متوالن وانگر ڦيريون پائڻ لڳس.

گاڏيءَ واري کي چيم، ”سڌو سول اسپتال ڏانهن هل، گاڏيءَ کي تکڙو هلائي، ١٠ منٽن ۾ پهچائي ته ڊبل ڀاڙو ڏيندو سانءِ.“

رستي تي اوندهه هئي ۽ منهنجي اندر ۾ ان کان وڌيڪ انڌڪار ڇانيل هو. سامهون فقط گاڏيءَ واري جو جهڪو ڍانچو پسي رهيو هوس. منهنجي دماغ ۾ هوائي جهازن جو غمسان ۽ غوغا هو. گهوڙي جي ٽاپ ٽاپ ۽ منهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ جي وچ ۾ گويا شرط بڌجي رهي هئي.

مان خيال ڪرڻ لڳس ... ڇا دنيا ۾ بي رحميءَ ۽ ظلم جي حد ٿي ڪانه ٿيندي آهي؟ پدما جهڙي معصوم ابهم ڪهڙو ڀاري گناهه ڪيو جو ڪيس لٺ جو شڪار بڻايو ويو. منهنجي دل جي راڻي، ڪل ۽ مسڪراهٽ جي متوالي، معصوميت جي مورت ... ڪيڏانهن منهنجي ننڍڙي پدم جهڙو ڪومل ڪنول، ڪيڏانهن راڄنيتيءَ جهڙو ڦهري ۽ تند طوفان!

لوڪر ٻڌايو هوم ته ٻار گهٽيءَ ۾ راند ڪري رهيا هئا. هڪ ٻئي کي چولي کان وٺي، هنن قطار ڪري ڊڪون پئي پاتيون. آزاديءَ جي ڏينهن جو اُمنگ، ٻارن جي اُسرندڙ دلين ۾ ٺمتار هو. قوم جا ليڊائون قيد جي ڪوٺڙين اندر بند هئا ۽ سرڪار جي ڊپر دواس جي پاليسي، بک ۽ مهانگائيءَ ماڻهن کي هٿي ساڻو ڪري ڇڏيو هو. ڪن سپاهين کي ڏسي هو زور سان نعرا هڻڻ لڳا. ننڍڙي پدما پڻ سندن پٺيان لڇڪندڙ ٽنگن سان ڊڪڻ لڳي. هوءَ توتلي زبان سان نعرن ۾ ٻين کان البت سرس هئي.

اوچتو هن هڪ دل ڦڙيندڙ چيخ ماري هڪ ڇتيءَ لٺ مٿس وار ڪيو هو. سندس ريشم جهڙو بدن، لال خون ۾ رڱجي، مٽيءَ تي ليٽرجي ڪري پيو.

الاجي گهڻا منٽ لڳا، وقت خاموشي ۾ ڪٽل ٿي ڏٺو، شايد صديون گذري ويئون جڏهن مان اسپتال جي در تي پهتس.

ڪوٺيءَ ۾ اندر پير پاتم ته منهنجي نظر سڌو پدما تي پيئي. سندس چوڌاري سندس سائٿن جو انتظاريءَ سان ڀريل چهرو ڏٺم، پر منهنجو چت پدما ۾ هو.

هوءَ ڪٽ تي بيھوش پيئي هئي. ڪيس لولڊڙيءَ ڏاڍو ڏک لڳل هو ۽ هوءَ اڃا سرجيت ڪال تي هئي. ڊاڪٽر بلڪل گنڀير ٿي ڏنو پر مائٽن کي آٿت ڏيڻ ۾ وسان ڪين گھٽايائين.

اوچتو پدما هنڌ تي ليٽي پيئي ۽ آهستي آهستي اکيون کوليائين ۽ سندس اظر مون تي پيئي. سندس نگاهه ۾ ماڳي مشڪراهٽ ظاهر هئي. ماڳئي توتلي زبان ۾ هن ڪي لفظ ڪڇيا. مون پنهنجا ڪن سريلا ڪيا. مون پڇيو مانس "منهنجي مٺڙي پدم، ڇا ڪهيئي؟"

پدما وري ڪجهه ٻوليو مون سمجهيو .. منهنجي بهادر پدما چيو، "دادا هندستان آجاد!"

بيشڪ پدما! تو جهڙين ٻي ڏاين، لاڏاڻي ٻارن سان هندستان ڪيئن نه آزاد ٿيندو؟ مادر وطن جي گرڀ مان اهڙا لنيڊڙا ٻار لڪرن ته ڪيس ڪير زنجيرن ۾ جڪڙي رکندو؟

(هن ڪهاڻي موڪلڻ لاءِ اسين جناب حشو ڪيولراماڻي صاحب جا شڪرگذار آهيون. پر حشو صاحب اهو نه لکيو آهي ته ورهاڱي کان اڳ اها ڪهاڻي ڪهڙي سنه ۾، ڪٿي ڇپي.)

— ادارو

— ٻي الت طاقت، بيحد دولت ۽ تعداد جي گهڻائي ڪڏهن به سچ ۽ حق کي شڪست لتيون ڏئي سگهن، الهيءَ ڪري ٻي ڊپ ٿي ۽ لتوجن جي پرواهه ڪرڻ کانسواءِ هميشه پنهنجي جائز حقن لاءِ جدوجهد ڪجي.

— غلامعلي عارپاڻي

مرحوم هزهائينس مير علي نوازخان (ناز)

هي بہ آ، هو بہ آ

١— تنهنجي رمز سمجهڻ مان چا سمجهان، آسان بہ آ دشوار بہ آ.
تنهنجي واعدي تي اعتبار ڪهڙو، اقرار بہ آ انڪار بہ آ.

٢— تون دور رهين بي نياز مولا، سڻ فريادي‌ءَ جو آواز مولا.
هن بي گناهہ جي مارڻ لاءِ، گڏ تير بہ آ تلوار بہ آ.

٣— هن بي وفا دنيا ۾ رهڻ، آ درد مصيبت غم جو سهڻ،
ناهي تو کا سواءِ ڪو منهنجو خدا، آرام بہ آ، آزار بہ آ،

٤— جتي حسن تجلي نور ڏسان، هر سرو ۽ قمري مخمور ڏسان.
سڻ بلبل جي فرياد مٺا، جتي گل بہ آ، اتي خار بہ آ.

٥— دولت و زر جي پاس نہ آهي، پڻ مهر وفا جي پاس نہ آهي،
هن ساري جهان ۾ 'ناز' غريب، زردار بہ آ، نادار بہ آ.

— ماهوار سنڌو مخزن،
جون، ١٩٣٨ع

(هن شعر اتارڻ لاءِ ادارو، جناب عبدالفتاح 'عبد'
ايڊيٽر اخبارِ تعليم جو شڪر گذار آهي.)

پيل فقير

(١) اڻانگو عشق

اڻانگو عشق آ اوکو — هزارين مرد ماري ٿو.

(١) ڏيئي منصور جيان مستي — پياري جام ٿو دستي،
وساڻي دل سندي وستي — سٽي جندڙي جياري ٿو.

(٢) اوان ايشان ٿو کوڙي — جاين اچي جيء ۾ جوڙي،
خوديء جا خيال ٿو ٽوڙي — جڏهن منهڙو ڏيکاري ٿو.

(٣) لائي محبت سنديون موڪان — وڃائي غير ڏيئي چوڪان،
ٻڌائي جيء اندر جهوڪان — سبق سورن سيکاري ٿو.

(٤) پيل لنؤ عشق اچي لائي — ٻائي ووڙ ٻار ڪا جهاني،
اندر ٻاهر ذڪر ذاتي — تن من ۾ تنواري ٿو.

(٢) دوها (جوڳين بابت)

جي ياڻين جوڳي ٿيان — ته صحي پاڻ سڏار
آئيون آب اکين سون — جر جهجهو تون هار
ڪن اکيون ڦاٿو ڪري — ڪاڏهن ڪين لهار
ڪيچ اچ ڪنهن سان — ڪين ڪي گولوٿي گذار
ته دوساڻي دربار — داد لهين تون دل تي

— ماهوار سنڌو مخزن، مئي ١٩٤٠ع

پڙهندڙن جا خط

تنقيد ۽ راءِ

پڙهندڙن وٽان

* ڪيل اعلام موجب سهڻي ڪتابي سلسلي لاءِ مضمون موڪلي رهيو آهيان. مهرباني ڪري ڪوشش ڪري جيترو جلد شايع ڪري سگهو اوترو بهتر. ٻه فوٽا به موڪليان ٿو، جن مان هڪڙو پريس ۾ ڇپيل آهي، ٻيو جو اصلوڪو فوٽو مون وٽ موجود نه آهي. پر هيءُ به اهڙو ئي چٽو ڇپيل آهي جو اميد ته منجهانئس چڱو بلاڪ ٺهي سگهندو. 'سهڻي' ڪتابي سلسلي جو تير هون سلسلو پهتو، وڏي مهرباني. پرچو سفيد ڪاغذ تي ڇپيل ڏسي خوشي ٿي، اکين کي ديک به گهٽ ٿي اچي. هري دلگير جي تازي مجموعي 'موج ڪئي مهراڻ' جي ادبي پرک، نياز همايوني صاحب قابليت سان تفصيلوار ڪئي آهي. ٻيا مضمون، ڪهاڻيون ۽ شعر مطالع ڪري رهيو آهيان ۽ لطف پائي رهيو آهيان. امر لعل هڱورانيءَ جي شاهڪار آڳاٽي ڪهاڻي 'ادو عبدالرحمان' ٻيهر شايع ڪري لئينءَ ٿهيءَ جي پڙهندڙن سان احسان ڪيو اٿو. پر انجي تعارفي نوٽ ۾ منهنجي نالي ۾ هڪ غلطي ڇاپايل آهي ته 'امر لعل هڱوراڻي ئي سنڌيءَ جو پهريون ڪهاڻي ڪار آهي.' مون ائين نه لکيو هوندو، ڇو ته امر لعل کان اڳ ڪيترا ئي ڪهاڻيڪار لکي ويا آهن. پر ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته امر لعل ئي پهريون جديد ڪهاڻي نويس آهي. مهرباني ڪري اها غلطي ايندڙ پرچي ۾ سڌاريندا.

— منگهارام ملڪاڻي، هاوڙا، ڀارت.

* سهڻيءَ ڪتابي سلسلي جو ١١ نمبر منهنجي نظر مان گذريو. خيال آهي ته اوهانجو ڌيان انجي هڪ سماجي ڪهاڻيءَ ڏانهن ڇڪايان، جا محترم غلامرباني مغل 'جي رلن ٿا پرينءَ ڪاڻ' جي عنوان سان پيش ڪئي آهي — ڪهاڻي منهنجي طبيعت تي ڪافي ناگوار گذري ۽ دل چاهيو ته هي ٻه لفظ لکي ڪيس استدعا ڪريان ته پنهنجي خداداد لياقت کي ڇو نه جيڪر سماج جي صحيح خدمت ۽ تعميري اصلاح ڏانهن راغب ڪريا اهڙن خام خيالي واقعن کي پيش ڪرڻ سان سماج ۽ معاشره جي اسرندڙ اخلاق تي ڪافي الٽو ۽ گمراهه ڪن اثر پوي ٿو — سان هن نوجوان اديب کي رنجيده ڪرڻ نٿو چاهيان، انڪري زياده تنقيد ڪرڻ مناسب نٿو سمجهان. ڪجهه ارمان اهو به اٿم ته عورت، خاص طرح هڪ شادي شده عورت جي اخلاق جي اهڙي ناجائز تصور پيش ڪرڻ نه گهرجيس ها — بهرحال اوهانکي گذارش آهي ته پنهنجي ڪتابي سلسلي جي معيار کي مدنظر رکندي اهڙن مضمونن ۽ ڪهاڻين کي درج ڪرڻ

ڪان اعتراز ڪريو ته بهتر. معاف ڪندا – منهنجو مطلب ڪنهنجي دلشڪني نه آهي – ليڪن هڪ جوابدار خريدار جي حيثيت ۾ پنهنجو اخلاقي فرض سمجهان ٿو ته پنهنجي اعتراض جو آواز اوهان تائين پهچايان.

— ڊاڪٽر جي - آر - جعفري،
پرنسپل سچل سرمست ڪاليج، حيدرآباد.

* پنهنجي واعدي مطابق پهرين سوکڙي موڪلي رهيو آهيان – ڪالهه رات طبيعت ۾ بيچيني پيدا ٿي جنهنجو نتيجو اهو نظم 'شاگردن سان خطاب' آهي جو موڪلي رهيو آهيان. بلڪل گهٽي عرصي يعني سالن ڪالپوءِ لکي رهيو آهيان، هاڻي ائين ٿو لڳي چڻ ته ادب جون واٽون ئي پنجي ويو آهيان – ڪوبه حساس طبيعت ماحول ڪان متاثر ٿيڻ ڪان رهي ٿو سگهي هنجي طبيعت ۾ ولولا، جوش ۽ امنگ پيدا ٿيندا رهن ٿا – ۽ آءٌ اهڙن ولولن ۽ امنگن جو گلو گهٽيندو رهيو آهيان. ڇو؟ انهيءَ ڪري جو اسانجي پارکن وٽ سون جو قدر ڪولهي، سون واري جو قدر آهي – جيڪڏهن سون وارو پنهنجو يار آهي ته پوءِ انجي ميٽ گڏيل مال جا قصيدا شروع ٿي ويندا ۽ جيڪڏهن پيو پنهنجو نه آهي ته انجي صاف ۽ سٺي سون کي به ٺوڪاريو ويندو.

جي صرافن لڌيو ته ٿون پڻ لڌج سون
قدر ڪنده ڪون گڏينده گڏونءَ سين. (شاه)

انهيءَ 'تنهنجي' ۽ 'منهنجي' ڪيترن اديبن ۽ شاعرن جون نازڪ ۽ حساس دليون ٽوڙي ڇڏيون آهن. اها پنهنجي ادب ۽ سنڌ سان بي انصافي آهي اهي اديب جي هونءَ ڪيئي شاهڪار پيش ڪري سنڌ ۾ سونهن ۽ سجاڳي پيدا ڪن ها، مانٽ ٿي ويا، آءٌ ڪافي وقت ڪان لکڻ ڪان ڪناره ڪش ٿيو رهيس – مگر شاگردن سان ٿيل واردات هر ڪنهن سنڌ وارن جي دلين کي وڍي ڇڏيو. آءٌ پلا انهيءَ اثر ڪان ٻري ڪيئن رهي ٿو سگهان، جڏهن ڪ آءٌ انهنجو ئي آهيان ۽ منهنجو اٿڻ ويهڻ صبح شام انهن سان آهي – آخر الدر جي آلڌ مانڌ اچل ڏئي اٿي ۾ جذبن متان، جو نه لکڻ جو پڙ رکيو هوم انهيءَ کي ٻري ڦٽو ڪري ڇڏيائين. جيڪي ڪجهه لکيو اٿم اهو 'سهڻي' ڪتابي سلسلي ذريعي موڪلي رهيو هيان جا اسان سنڌ وارن جي سهڻي آهي.

— اياز قادري، ڪراچي.

* توهانجو ڪتابي سلسلو ’سهڻي‘ مان ۽ منهنجيون سهليون وڏي چاهه سان پڙهنديون رهنديون آهيون ۽ سنڌي ادب کي روزبروز ترقيءَ جي راهه تي گامزن ڏسندي خوشي ٿي ٿئي. سهڻي ڪتابي سلسلي جي نمبر ١٢ ۾ نسيم کرل جي ڪهاڻي ’ٻاڪ جا ڪرڻا‘ ۽ اقبال جتوئيءَ جي ڪهاڻي ڏاڍي پسند آئي. موهن ڪلپنا ته الائي ڇا ويهي لکيو آهي، ڪجهه به سمجهه ۾ نه ٿو اچي. معلوم ٿو ٿئي ته هندو ليکڪ ڪان توهان حد کان وڌيڪ متاثر آهيو. غلامقادر عيساڻي ۽ الطاف شيخ جي خطن سان متفق راءِ آهيان — حالانڪ غلامرباني مغل جي ڪهاڻي ’جي رلن ٿا ٻرڻ ڪاڻ‘ هڪ بهترين ڪهاڻي آهي — ۽ حقيقت تي مبني آهي. پر انجو اهو انجام سٺو نٿو لڳي. مهرباني ڪري توهان عورتن جون تصنيفون پڻ ڏيندا ڪريو. آخر اسانجو به ايترو ئي حق آهي جيترو مردن جو آهي.

—— مس نزهت آرا، ڪراچي يونيورسٽي.

* سهڻيءَ ڪتابي سلسلي جو اجراءِ هر سنڌيءَ لاءِ خوشيءَ جو باعث آهي، جڏهن ته سائيز ۽ ضخامت جي لحاظ کان سندس قيمت پڻ مناسب آهي — ڪهاڻيءَ جي صنف ۾، سهڻي پنهنجي گذريل ڪتابن ۾ ڪافي ڪجهه ڏئي چڪي آهي — ١١ نمبر ۾ امر جليل جي ڪهاڻي ’عشق ۽ انٽرويو‘ ۽ غلامرباني مغل جي ڪهاڻي ’جي ’رلن ٻرڻ ڪاڻ‘ پڙهيم — ائين محسوس ٿيو ته ’سهڻي‘ هاڻي وري پنهنجي موٽڻ يا هيٺ لهڻ شروع ڪيو آهي — اِلڪان اڳ جو اِهن افسانن لاءِ ڪا راءِ قائم ڪيان، اهو اعتراف ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته آءٌ پاڻ ڪهاڻيءَ مان بلڪل ڪونه ڄاڻان، مولکي ڪهاڻيءَ جي مختلف لاهين چاڙهين يا ٽيڪنڪ جي به پروڙ ڪانه پوي — ايترو ضرور آهي ته ڪافي سٺا ۽ شاهڪار افسانا پڙهيل اٿم — ۽ هاڻي به صرف هڪ پڙهندڙ جي صورت ۾ راءِ پيش ڪريان ٿو، ۽ اڪي هڪ ڄاڻو يا ڪهاڻي لويس يا نقاد جي حيثيت سان. امر جليل جو افسانو پڙهي ختم ڪيم ته دماغ ۾ ڳالهه ئي نه ٿي ويٺي ته ڪهاڻي ڇا جي متعلق هئي — آخر تائين اها ڪوشش ناڪام وئي — سندس ڪهاڻيءَ ۾ ڪا به مرڪزيت ڪانه ٿي ڏني — ’هت لپو، هت ڏڪ‘، مڙئي وٿ وٺان ڪري ڪٿي ڪهاڻي ناهي اڏس — ان سان پڙهندڙن کي ڇا ملندو، سو شايد امر جليل پاڻ ئي سمجهائي سگهي — ايترو ضرور چوندس ته آءٌ امر جليل جي (هن ڪهاڻيءَ ڪانسواءِ) افسانوي لکاريءَ جي عظمت جو قائل آهيان. غلامرباني مغل صاحب جنهن مقصد تحت ڪهاڻي لکي آهي،

ان ۾ شايد هو بلڪل مخلص هجي، پر ڪيس اهو ياد رکڻ گهرجي ته اهڙيون ڪهاڻيون سماج جا داغ ڌوئڻ جي بجاءِ لون مرضن کي جنم ڏينديون — اهو ڏيکارڻ پنهنجي جاءِ تي صحيح، ته زماني ۾ هيئن ٿيو ٿئي، عورتون پاڻ پاسا ڏينديون وتن يا سندن اڪيلي گهمڻ سان ڪيترائي نقصان آهن — پر ان ڳالهه کان مصنف ڪڏهن به انڪار ڪري نه سگهندو ته ڪهاڻيءَ ۾ چڻ ته بازاري عشق ڪرڻ جا طريقا ٻڌايل آهن، جن تي اسان ٻارا نوجوان جلد ئي عمل ڪري ويهندا ـ ۽ ظاهر آهي ته ويتر برايون جنم وٺنديون — برعڪس انجي ڪهاڻيڪار جو فرض، معاشري جي ڪني رڳ تي آگر رکڻ آهي ۽ ٿي سگهي ته انجي لاءِ افسانوي ۽ فني انداز سان حل پڻ ٻڌائي.

—— ايس - ايم - يوسف، چا شورو.

* ’سهڻي‘ ڪتابي سلسلي جي ٻارهين نمبر ۾ رسول بخش پليجي جي ڪهاڻي ’جتي پاهه پري‘ پڙهيم. ڪهاڻيءَ ۾ لاڙ جي، خاص ڪري ٺٽي ضلعي جي طرف جي اج ڀهراڙيءَ واري ٻولي استعمال ٿيل آهي. اها ڪردارن جي زبان ۽ ذهن سان ادا ڪرائي وئي آهي. هاڻي هيءَ ٻولي سنڌ جي گهڻي ڀاڱي ۾ ۽ خاص ڪري شهري ۽ پڙهيل طبقو پوري طرح سمجهي نه ٿو سگهي. انڪري ڪتابن ۽ رسالن جا عام پڙهندڙ اها ڪهاڻي سمجهڻ کان قاصر آهن. مون اها پڙهڻ شروع ڪئي ته پهرين صفحي تي ئي بور ٿي پيس. پر ڪهاڻي لويس مشهور ليکڪ آهي انڪري دل تي پٿر رکي زوريءَ پڙهندو ويس. تڏهن به چئن صفحن کان وڌيڪ نه پڙهي سگهيس. (۽ پوري ڪهاڻي ٢٣ صفحن تي ڦهليل آهي) ڪهاڻيءَ جي ناڪاميابيءَ جي وڏي ۾ وڏي نشاني اها آهي جو ان ۾ ايتري دلچسپي موجود نه هجي جو پڙهندڙ اها پوري پڙهڻ لاءِ بيتاب ٿئي؛ ۽ اڌ ۾ ئي ڇڏي ڏئي. مون وري جڏهن هي رايو لکڻ چاهيو، تڏهن فرض سمجهيم ته گهٽ ۾ گهٽ انهن ڪرڻ کان اڳ ۾ پوري پڙهي ته ڏسان. انڪري زهر جو ڍڪ پريندو ويس. تڏهن به انن صفحن کان اڳتي نه وڌي سگهيس. سخت بوريت ۽ ذهني ڪوفت ٿي. ڪهاڻي لويس جو پهريون ڪم آهي پڙهندڙ واسطي دلچسپي پيدا ڪرڻ، ۽ نه پنهنجي قابليت ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪرڻ. هن ۾ ڪهاڻي نويس پنهنجي اها قابليت ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته هو لاڙ جي اها زبان ذري پرزي ڄاڻي ٿو، ۽ ان اڌ اڪري ٻوليءَ جا جدا جدا جملا ۽ گهڻي کان گهڻا لفظ استعمال

ڪرڻ لاءِ ڪردارن جي واتان ڪيترين ئي غير ضروري ڳالهين چورايون اٿائين. تنهنڪري ڪهاڻي اجائي ٻٽاڙ سان ڀريل آهي. ڪهاڻي هڪڙو وڃي ڪوهه پيو وري ڪٿي ڪوهه. ڪهاڻي هر حالت ۾ مختصر ئي سونهي ٿي. ڪهاڻي پڙهندڙن جي مٿان هيءَ ڇٽي الڪري ٿئي جو ٻليجي صاحب جي ٻهرين ڪهاڻي پڙهندڙن ’ٻسي ڳاڙها ڪل‘ جي الهيءَ ساڳي ٻوليءَ جي استعمال جي سارا‌هه ڪئي وئي هئي. ان ڪهاڻيءَ ۾ اها ٻولي ايتري انداز ۾ نه هئي، جيتري هن ۾ آهي. هن ڪهاڻي ۾ ليکڪ جو مول مقصد ٻولي ڄاڻڻ جي قابليت ڏيکارڻ ئي رهيو آهي، ۽ پڙهندڙن جي ذوق ۽ دلچسپيءَ کي صفا نظر انداز ڪري ويو آهي. الهيءَ ڪان ته بهتر هو ته هو ان ٻوليءَ تي مضمون لکي ها ته گهٽ ۾ گهٽ ڪهاڻي پڙهڻ جي شوقينن، جن انکي ڪهاڻي سمجهي پڙهيو، تنکي ايتري لاامِيدي، ڏوکي ۽ بوريت جو منهن ڏسڻو نه پوي ها. پوءِ اهڙو ليک، ٻوليءَ جا ماهر ۽ ٻوليءَ جي مضمون ۾ چاهه رکندڙ پڙهن ها، ۽ هنکي ڀرو پورو داد ملي ها ۽ عام پڙهندڙن جي پٽ ڪٽڻي نه پوي ها. ٻين ٻولين ۾ پڻ اهڙي قسم جون ڪهاڻيون لکيل آهن، ۽ اهي به ڪافيءَ ڪان زياده بور ٿين ٿيون. ڊي-ايڇ-لارينس جي ڪيترن ناولن ۾ هن ڪاڻين ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن جي مقامي اڏ اکري ٻوليءَ ۾ تمام ڏکي ڏکي گفتگو ڏني آهي. اها پڙهندي سخت ڪوفت ٿيندي هيم. صرف الڪري ئي هاڻي ڪڏهن ڪري هنجا ناول ڪو نه پڙهان. سامرسيٽ ماهام پنهنجو پهرين ناول Liza of Lambeth پهراڙيءَ بابت لکيو هو، ۽ ڪردارن جي گفتگو مزورن جي مقامي ٻوليءَ ۾ ڏني هئائين، ۽ اهڙي گفتگو سڄي ڪتاب تي ڇانيل هئي. پر پوءِ، هنکي احساس ٿيو ته هنجي ناولن جا پڙهندڙ گهڻو ڪري اهڙا آهن جي ان ٻوليءَ کي آسانيءَ سان نه ٿا سمجهي سگهن، خاص ڪري دنيا جي ٻين ملڪن ۾ اهڙي انگريزي سمجهڻ لاءِ ذهن تي زور ڏيڻو پوي ٿو، جو پڙهندڙن مٿان اجايو بوجو آهي. الڪري هن پوءِ اهڙي ٻولي تمام ڇڏي استعمال ڪئي. وڌي ڳاله ته اهڙي اڏ اکري ٻوليءَ جا لفظ ڊڪشنريءَ ۾ به ڪو نه ٿين جو ماڻهو معنيٰ معلوم ڪري سگهي. پڇاڙيءَ ۾ مان وري به هي چئي خط ختم ڪريان ٿو ته: ڪهاڻي — پڙهندڙن جي وندر ۽ دلچسپيءَ لاءِ لکجي، ۽ نه پنهنجي قابليت ڏيکارڻ خاطر.

— نجم عباسي، حيدرآباد، سنڌ

* سهڻي ڪتابي سلسلي جو ١٠ نمبر پڙهي پورو ڪيم، توهان جنهن محنت سان ڪتاب کي مرتب ڪيو تنهن لاءِ ڪيترن لفظن انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته سهڻي جو هرڪو ڪتاب هڪ ٻئي کان وڌيڪ آهي. اڄڪلهه ادب ۾ پيش ڪيل شعر ۽ ڪهاڻي ٻئي سٺيون شيون آهن. شاعري واري حصي ۾ 'واسديو نرمل' جا ٽي غزل پيش ڪيا ويا آهن جي ڪيترن هنڌن تي فن توڙي هئيت جي لحاظ کان اڻپورا آهن. ٻئي غزل جي چوٿين

مصرع : هيئن هر ڳالهه تي نه ساٿ رهو،

جي نه پيو ڪجهه اگر مگر ته ڪريو.

ٻوئين سٽ شعر ۾ نهي لاءِ محض پرتي خاطر ڏنيدي ويئي آهي جنهن ڪري سڄي مصرع ڪوڪلي ٿيو پوي. ساڳئي غزل جي آخري مصرع به غور طلب آهي.

ڏيو ڪٿي باهه غصي کي نرمل

آف! ڪڏهن مهر جي نظر ته ڪريو

آخري سٽ ۾ 'آف' جي ڪابه ڪيفيت نظر نٿي اچي. ساڳئي صفحي تي ٽيو غزل

هجي ها راڄ معمولي روئڻ دشوار ٿيو ٿئي ها

ڳڙن ها چو نه ڳوڙها ڳؤرو دل جو بار ٿيو ٿئي ها.

نه معنيٰ، نه مطلب، نه بحر، نه وزن خبر ناهي ته ڇا آهي، ساڳئي غزل ۾ هڪ سٽ:

'مولکي ايندو ڏسي نه ته مکر ۾ بيمار ٿيو ٿئي ها'

لفظ 'مکر ۾' سڄي شاعري ۾ ائين ٿو لڳي جيئن سنڌي جي عام چوڻي 'ڪيڏانهن منهن مريم جو ڪيڏانهن ٿنڊوالهه يار' شايد 'نرمل' صاحب شعر لکڻ کانپوءِ هڪ دفعو به پڙهي ڪونه ڏٺو آهي. 'قمر شهباز' جو نظم 'سڄاڳي' وڻيم. ذوالفقار راشدي جا چارئي غزل سٺا آهن رڳو ٻهرئين غزل جي ٽئين مصرع ۾:

'آس ته اڄ پڻ جيڏي آهي جيون راس نه آيو ته ڇا هي

اولدهه ۾ پڻ جرڪن ٻهڪن جيون جا سيپارا سپنا'

ٻهرين سٽ ۾ 'ن' وڌيڪ آهي جيڪڏهن 'ن' نه لکجي ته به مطلب ساڳيو نڪرندو باقي ٻوئين سٽ ۾ 'جيون جا سيپارا' مان شاعر جي خبر ناهي ته ڇا مراد آهي. 'الهورايو اداسي' جون سڀئي شيون لاجواب آهن خاص ڪري ٻهرين غزل جي هي مصرع

"هو سوچ تي ڀرا ڏيندا ويا
هي گولڪا گوءِ ڪتيندا ويا."

سنڌس گيت جي ٻي مصرع جي ٽئين سٽ:
'رات جو دل جا راڳ جلائي هلندو هل ٿون پنڌ ڇجائي؟'
سٽ جي آخر ۾ سوال جي نشاني (؟) خبر ناهي ته ڇو ڏني وئي آهي.
ڪهاڻي واري حصي ۾ 'امر جليل' جي 'چرپٽ ۽ هڪ نرس' ۽ عبدالقادر
جوڻيجي جي 'وک وک ورهه' ڪهاڻيون پسند آيون.

— سيف پنوي، جهرڪ

* سنڌي ادب ۾ ايتري قليل عرصي ۾ سهڻي ڪتابي سلسلي جيڪو درجو
حاصل ڪيو آهي سو اوهانجي محنت جو ئي نتيجو آهي. نمبر ١١ ۾
مغل صاحب جي ڪهاڻي ڏاڍي وڻي موصوف هڪ حقيقت بيان ڪئي
آهي. روزانو الائي ڪيتريون 'محمودائون' انهن وڪامجن پيون ۽ خريدار
شاهي بازار ۽ شيرازن ڪي وسائي رهيا آهن. نمبر ١٢ جو ٽائيٽل ڪور
بيحد پسند آيو. محترم رانگريز جو نظم ڏاڍو وڻيو. مسٽر اقبال جي
ڪهاڻي 'آفيس کان بوٽ پالش واري تائين' ۾ هڪ حقيقت معلوم ٿئي
ٿي. محترم پليجي جي ڪهاڻي 'جتي باهه ٻري' جي پڙهڻ مان ائين
محسوس ٿئي ٿو ته ڄڻ اسان انهن ڪردارن سان گڏ ويٺا آهيون. امر جليل
جون جيڪي ٻه ڪهاڻيون پڙهيون اهي سڀ ڏاڍيون وڻيون آهن. 'عشق ۽
انٽرويو' هڪ بهترين مزاحيه ڪهاڻي آهي ۽ حقيقت پڻ. اوهان سنڌي اخبارن
تي الزام هنيو آهي ته هو ٻوليءَ کي بگاڙي رهيون آهن، ۽ مسٽر نانڪ
مدناڻي جي 'پن ڊائلاگ' طرف شايد خيال ڪونه ويو اٿوَ. ڊائلاگ لفظ
ڇا سنڌي لفظ آهي؟ پارٽ جي ليکڪن سان ٻه هڪ شڪايت آهي جو
هو صاحب سنسڪرت جا لفظ گهڻي انداز ۾ لکندا اچن، جي اسانجي
روز مره جي زندگيءَ ۾ مروج ڪونهن ۽ اسانجي سمجهه کان مٿي آهن.
مان سمجهان ٿو ته اڪثريت انهنجي آهي، جيڪي سنسڪرت ڪونه ٿا
ڄاڻن. جنهنڪري انهنکي اهو مزو، خط يا واقفيت ڪونه ملي سگهندي،
جيڪي پارٽ جا سنڌي وٺي سگهندا ڇاڪاڻ ته سنسڪرت سان انهنجو
گهڻو واهپو آهي — اميد ڪريان ٿو ته اسانجا اهي مهربان ليکڪ ان
غلطي کي محسوس ڪندا. يا ادارو ئي کين سندن غلطيءَ کان آگاهه ڪندو.

— محمود - ع - پٺاڻ، حيدرآباد سنڌ.

* سهڻي ڪتابي سلسلي جو ١٠ نمبر اڙهي ٻورو ڪيو، توهان جنهن محنت سان ڪتاب کي مرتب ڪيو ٿا الهيءَ لاءِ ڪيرون لهڻو الهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته سهڻي جو هرڪو ڪتاب هڪ ٻئي کان وڌيڪ آهي. اڳاٽي ادب ۾ پيش ڪيل شعر ۽ ڪهاڻي ٻئي سٺيون شيون آهن. شاعري واري حصي ۾ 'واسديو نرمل' جا ٽي غزل پيش ڪيا ويا آهن جي ڪيترن هنڌن تي فن توڙي هئيت جي لحاظ کان اڻپورا آهن. ٻئي غزل جي ڇوٿين

مصرع : هيئن هر ڳالهه تي نه ماٺ رهو،
جي نه پيو ڪجهه اگر مگر ته ڪريو.

ٻوئين سٽ شعر ۾ نهي لٿي محض پرتي خاطر ڳنيدي ويئي آهي جنهنڪري سڄي مصرع ڪوڪلي ٿيو پوي. ساڳئي غزل جي آخري مصرع به غور طلب آهي.

ڏيو ڪٿي باهه غصي کي نرمل
آف! ڪڏهن مهر جي اظر ته ڪريو

آخري سٽ ۾ 'آف' جي ڪابه ڪيفيت لظر لٿي اچي. ساڳئي صفحي تي ٽيو غزل

هجي ها رلج معمولي روئڻ دشوار ڇو ٿئي ها
ڳڙن ها ڇو نه ڳوڙها ڳؤرو دل جو بار ڇو ٿئي ها.

نه معنيٰ، نه مطلب، نه بحر، نه وزن خبر ناهي ته ڇا آهي، ساڳئي غزل ۾ هڪ سٽ :

'مولکي ايندو ڏمي نه ته مکر ۾ بيمار ڇو ٿئي ها'

لفظ 'مکر ۾' سڄي شاعري ۾ ائين ٿو لڳي جيئن سنڌي جي عام چوڻي 'ڪيڏاهن منهن مريم جو ڪيڏانهن تنبوالهه يار' شايد 'نرمل' صاحب شعر لکڻ ڪاڻ ڪاپوءِ هڪ دفعو به پڙهي ڪونه ڏٺو آهي. 'قمر شهباز' جو نظم 'سجاڳي' وڻيو. ذوالفقار راشدي جا چارئي غزل سٺا آهن رڳو ٻهرئين غزل جي ٽئين مصرع ۾ :

'آس ته اج پي جيئري آهي جيون راس نه آيو ته ڇا هي
اولده ۾ پي جرڪن ٻهڪن جيون جا سيپارا سپنا'

ٻهرين سٽ ۾ 'نه' وڌيڪ آهي جيڪڏهن 'نه' نه لکجي ته به مطلب ساڳيو لڪرلدو باقي ٻوئين سٽ ۾ 'جيون جا سيپارا' مان شاعر جي خبر ناهي ته ڇا مراد آهي. 'الهورايو اداسي' جون سيئي شيون لا جواب آهن خاص ڪري ٻهرين غزل جي هي مصرع

"هو سوچ تي ٻهرا ڏيندا ويا
هي ڳولڳا ڳوهه ڪٽيندا ويا."

سنڌس گيت جي ٻي مصرع جي ٺهيڻ سٽ:
'رات جو دل جا راڳ جلائي هلندو هل توڻ ڀنڊ ڀڄائي؟'
سٽ جي آخر ۾ سوال جي اشاري (؟) خبر ناهي ته ڇو ڏني ويئي آهي.
ڪهاڻي واري حصي ۾ 'امر جليل' جي 'چرپٽ ۽ هڪ لرس' ۽ عبدالقادر
جوڻيجي جي 'وڪ وڪ وهه' ڪهاڻيون پسند آيون.

— سيف پنوڙ، جهرڪ

* سنڌي ادب ۾ ايتري قليل عرصي ۾ سهڻي ڪتابي سلسلي جيڪو درجو حاصل ڪيو آهي سو اوهان جي محنت جو ئي نتيجو آهي. نمبر ١١ ۾ مغل صاحب جي ڪهاڻي ڏاڍي وڻي موصوف هڪ حقيقت بيان ڪئي آهي. روزانو الائي ڪيترين 'محمودائون' انين وڪامجن پيون ۽ خريدار شاهي بازار ۽ شيرازن ڪي وسائي رهيا آهن. نمبر ١٢ جو ٽائيٽل ڪور بيحد پسند آيو. محترم رانگريز جو نظم ڏاڍو وڻيو. مسٽر اقبال جي ڪهاڻي 'آفيس ڪان بوٽ پالش واري تائين' ۾ هڪ حقيقت معلوم ٿئي ٿي. محترم پليجي جي ڪهاڻي 'جتي ٻاهه ٻري' جي ٻولي۽ مان ائين محسوس ٿئي ٿو ته جڻڪ اسان انهن ڪردارن سان گڏ وڃا آهيو. امر جليل جون جيڪي ۾ ڪهاڻيون پڙهيون اٿم سي ڏاڍيون وڻيون آهن. 'عشق ۽ انٽرويو' هڪ بهترين مزاحيه ڪهاڻي آهي ۽ حقيقت پڻ. اوهان سنڌي اخبارن تي الزام هنيو آهي ته هو ٻولي۽ کي بگاڙي رهيون آهن، ۽ مسٽر نانڪ مدلاڻي جي 'ٻن ڊائلاگن' طرف شايد خيال ڪونه ويو اٿو. ڊائلاگ لفظ ڇا سنڌي لفظ آهي؟ پارت جي ليکڪن سان ۾ هڪ شڪايت آهي جو هو صاحب سنسڪرت جا لفظ گهڻي الداز ۾ لکندا اچن، جي اسانجي روز مره جي زندگي۽ ۾ مروج ڪونهن ۽ اسانجي سمجهه کان مٿي آهن. مان سمجهان ٿو ته اڪثريت انهنجي آهي. جيڪي سنسڪرت ڪونه ٿا ڄاڻن. جنهنڪري انهنکي اهو مزو، خط يا واقفيت ڪونه ملي سگهندي، جيڪي پارت جا سنڌي وٺي سگهندا ڇاڪاڻ ته سنسڪرت سان انهنجو گهڻو واهپو آهي — اميد ڪريان ٿو ته اسانجا اهي مهربان ليکڪ ان غلطي کي محسوس ڪندا. يا ادارو ئي ڪين سندن غلطي۽ کان آگاه ڪندو.

— محمود - ع - پٺاڻ، حيدرآباد، سنڌ.

١٠١

* ٻهرين لمبر کان وٺي سهڻي ڪتابي سلسلو پڙهندو رهيو آهيان، ۽ ڪڏهن ڪڏهن خيال ٻه آيو ته اوهالکي ههڙي معياري ڪتابي سلسلي لاءِ مبارڪون ڏيان، پر اهو سوچي ماٺ رهيس ته سنڌي ٻوليءَ جا وڏا شاعر، افسانا لگار ۽ ٻيا اهل قلم اوهانجي ساراهه ۾ گهڻو ڪجهه لکي چڪا آهن، هينئر سهڻي ڪتابي سلسلو هڪ معمولي پڙهندڙ جي تعريف کان مٿي چڙهي چڪو آهي، ۽ سهڻي ڪتابي سلسلي کي شروع ٿئي سال پورو ٿي ويو آهي، اوهين ٽيرهن معياري ڪتاب ڪيئي چڪا آهيو. سهڻي ڪتابي سلسلي جو ٻهريون سال اهڙو گذريو آهي جو (سه ماهي مهراڻ کاالسواءِ) سنڌيءَ ڪتابي سلسلي ۽ رسالن جي تاريخ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. آءٌ هيءَ ڳالهه پوري ذميداري سان چوان ٿو، ڇاڪاڻ ته مان سنڌ توڙي هند جا ڪيترائي ڪتاب ۽ رسالا ڏسي چڪو آهيان، ۽ منهنجي نظر مان ڪن خاص ڪتابن ۽ رسالن جي ڪن خاص نمبرن کانسواءِ ڪوبه اهڙو ڪتابي سلسلو يا رسالو نه نڪتو آهي، جنهنکي سهڻي جي عام نمبرن جي مقابلي ۾ معياري چئي سگهجي. موکي احساس آهي ته اهڙو معيار قائم رکڻ آسان ڪم ڪونهي، نه ته ٻيا ڪتابي سلسلا يا رسالا به ساڳيو معيار قائم ڪن ها. اوهانجي ڪتابي سلسلي ۾ آڳاٽي ادب جو سلسلو دلچسپ ۽ مفيد آهي. ڇاڪاڻ ته جهونا ڪتاب ۽ رسالا هاڻ اڻ لڀ ٿي ٻيا آهن، ۽ اهڙن اڻ لڀ ڪتابن ۽ رسالن مان ڪي چونڊ مضمون، ڪهاڻيون، نظم ۽ غزل يا ٻيون لکيتون ڏسي، پنهنجي ٻوليءَ جي ادب جي اڄوڪي ترقيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. الهيءَ سلسلي کي جاري رکو ته سٺو. ٻين ٻولين جي ادب مان ترجما اچا ٻه ضروري مضمون شامل ڪرڻ سان لکندڙن ۽ پڙهندڙن ٻنهي کي فائدو حاصل ٿيندو. منهنجي خيال ۾ موجوده دؤر ۾ ادب، مصوري جي جديد تحريڪن وڏايو. ٻين ٻولين، خاص ڪري يورپ جي ٻولين جي اون لاڙن بابت کان گهڻو متاثر ٿي رهيو آهي، انهن تحريڪن بابت مضمون لکرايو. انهيءَ کاالسواءِ لٿين ۽ پراڻي سنڌي ادب، خاص ڪري شاعري، ناولن ۽ ڪهاڻين بابت اهڙا مضمون لکرايا وڃن، جن ۾ ڪنهن به نقط لظر سان جائزو ورتل هجي. پر جائزو غير جانب دارانه ۽ منصفانه هئڻ ضروري آهي، ۽ هر صورت ۾ سهڻي جهڙي معياري ڪتابي سلسلي کي ذاتي اختلافات ۽ تنقيد ۾ غير ادبي لهجي کان بچايو، ڇو جو اهڙيون تحريرون ادب ۾ ڪوبه اضافو نه ڪنديون. هيءَ هڪ عام پڙهندڙ جي راءِ آهي. منهنجي ڪا بي اهڙي حيثيت ڪونهي جو اوهانجي ڪتابي سلسلي بابت

پنهنجو رايو لکان. هر سهڻي ڪتابي سلسلي جي ترقي دل سان چاهيان ٿو. الهيءَ ڪري ئي اکر لکيا اٿم.

—— الياس عشقي، اسسٽنٽ ريجنل ڊائريڪٽر
ريڊيو پاڪستان حيدرآباد.

* 'سهڻي' ڪتابي سلسلي جو ١٢ نمبر مليو. ٻهريان ١١ نمبر ئي پڙهيا اٿم. ڪهاڻي 'آفيس ڪان بوٽ پالش واري تائين' نهايت عمده ۽ اعليٰ درجي جي آهي جنهن لاءِ لکندڙ کي ازخود، داد ڏيڻو ٿو پوي. آغا سليم جو مضمون پڻ، قابلِ داد آهي. هڪ ڳالهه جنهن لاءِ هيءُ خط لکڻو پيو. اهو آهي، استاد عطامحمد حامي جو تنقيدي خط — امر جليل جي ڪهاڻي، 'زندگي هڪ ڪن' اماڻجي پوليءَ ۾ هڪ عظيم شاهڪار آهي جنهن ۾ اڄ جي معاشري جي، هڪ حقيقي رخ کي پيش ڪيو ويو آهي. افسوس آهي ته حامي صاحب ڪهاڻيءَ کي پوريءَ طرح سمجهي ڪون سگهيو. ائين معلوم ٿئي ٿو ته ڪيس، حاضر وقت جي حقائن جي ڪا خبر ڪانه آهي. بقول سندن، پاڻ ڪهاڻيءَ تي فقط طائرانه نظر وجهي تبصرو ڪيو اٿائين. اڄجو حامي صاحب کي عرض آهي ته مهرباني ڪري تنقيد ڪرڻ لاءِ، ڪنهن به ڪهاڻيءَ تي طائرانه نظر وجهڻ کان احتراز ڪن يا تنقيد ڪرڻ کان، ٻيءَ حالت ۾ تنقيد جو مقصد ئي فوت ٿي ٿو وڃي، ۽ پڙهندڙ پڻ بور ٿي ٿو پوي. سڀ کان پهرين ڳالهه جا حامي صاحب سمجهي نه سگهيو آهي، سا اها ته، ڪهاڻيڪار ڇٽي ٿو ته ڪهاڻيءَ جو اهم ڪردار ليلان جو جاءِ وقوع ڪراچي شهر جي هائوسنگ سوسائٽي آهي، نه ڪي چڪلو. ليلان اها عورت آهي، جا خانگي طرح پيشو ڪري ٿي، نه ڪ رجسٽرڊ رنڊي آهي، سوسائٽيءَ جون خانگي پيشي واريون عورتون رجسٽرڊ نه آهن ۽ نه ٿينديون. ٻي ڳالهه جا آءٌ حامي صاحب جي گوش گذار ڪرڻ چاهيان ٿو، اها هيءَ ته پاڪستان ۾ بدپيشو قانوني جرم آهي Prevention of Prostitution Act هيٺ بد پيشو هڪ جرم آهي، الهيءَ صورت ۾ هڪ رنڊي ڪيئن ٿي رجسٽرڊ ٿي سگهي. حامي صاحب لکيو آهي ته ليلان کي ناجائز ٻار ڄمڻ يا ڪيرائڻ تي ڪوبه روڪ ٽوڪ نٿو ڪري سگهي. جيئن مون مٿي چاڙهيو آهي ته بدپيشو قانوني جرم آهي. ان حالت ۾ حرامي ٻار پيدا ڪرڻ، قابل باز پرس آهي، ٻيو ته ٻار ڪيرائڻ جو مسئلو، جو پڻ Pakistan Penal Code جي نقري ٣١٢ هيٺ جرم آهي. انهن حالتن ۾ ڪيئن ليلان پنهنجي حرامي ٻار کي ظاهر ڪري ۽ قانون جي گرفت ۾ اچي.

—— قاضي عبدالرحيم، حيدرآباد، سنڌ.